

॥ श्रीः ॥

ॐ हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला ५०

२३८

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

लेखकः—

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः

चौस्त्राम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, बन्दारस

मूल्य १)

१८८५
२३ जुलाई, मंगलवार

॥ श्रीः ॥

हरिदास-संस्कृत-ग्रन्थमाला

२३८

—००००—

॥ श्रीः ॥

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

रचयिता—

अम्बालास्थ-दी० कृ० कि० स० ध० संस्कृतकाले जाध्यापकः

श्री पं० देवदत्तशास्त्री विद्यानिधिः ।

बौखम्बा-संस्कृत-सीरिज, बनारस-१

वि० संवत् २०१०]

[ई० १९५३

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा—संस्कृत—सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८, बनारस

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः ।

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Banaras.

1953

सुप्रकः—

विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

ठित्राः शब्दाः

अयि साहित्यशास्त्रसिकाः परीक्षार्थिनो विद्यार्थिनः । को न
वेति साहित्यशास्त्रमाहात्म्यम् । यस्माहते पुरुषः पुच्छविषाणहीनः
पशुरस्ति । यथा पशुवर्यवहारेऽविदग्धोऽर्थाद् यथाव्यवहर्तव्यमस्ति न तथा
व्यवहर्तुमर्हति तथैव साहित्यशास्त्रानभिज्ञः पुरुषो भवति । कामं स
कियानपि छन्दोव्याकरणादिज्ञानवान् भवेत्तथापि साहित्यशास्त्रज्ञो यथा
ललितललितानि पदानि प्रयुज्य परं वशंवदं कर्तुमलं न तथा स परं
वशंवदं कर्तुमलम् । उदाहरणे यदि 'तव तातचरणः समायाताः' इत्यस्य
स्थाने तव मातुः पतिः (खः सम इति भाषा) समायात इति प्रयुज्येत
तर्हि दण्डादण्डि मुष्टीमुष्टि वा नूनं भवेत् । किं व्याकरणादिवृष्ट्या
तत्र दोषोऽस्मिति ? नास्ति तत्र व्याकरणादिवृष्ट्या कश्चनापि दोषः ।
एतावदेव न तदनभिज्ञस्य जगदस्वाया अपि कलङ्कशङ्कायां नास्ति
संशयः । 'भूतयेऽस्तु भवानीशः' इत्यादितः स्पष्टमिदमतः 'साहित्य-
सङ्गीतकलाविहीनः' इत्यादि सम्यगेवोक्तं केनापि कवितङ्गजेन । अस्तु
साहित्यशास्त्रस्य ग्रन्थेषु काव्यप्रकाशः प्रकाशतेरामिति नाविदितं
साहित्यसदनजुषां विपश्चिताम् । एष ग्रन्थः सर्वप्रान्तानां तत्त्वपरीक्षासु

निर्धारितोऽस्ति । समयवशादद्यत्वे बुद्धीनां हासो जातो गम्भीरतरश्चायं
 प्रन्थः रहस्याभ्यासमन्तरेण छात्राणां न सम्यग्बुद्धिमधिरोहति । चौखम्बा-
 संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षैश्चाहं काव्यप्रकाश-रहस्य(प्रश्नोत्तरी)निर्माणे
 प्रेरितः । तन्मया समयगतिमवलोक्य वामनाचार्यादिटीका मवलम्ब्य रह-
 स्यमिदं व्यलेखि । मन्येऽनेन परीक्षार्थिनां विद्यार्थिनां महानुपकारो
 भविष्यति । या अत्रानवधानतया त्रुटयो भविष्यन्ति ताः क्षमिष्यन्ते
 गुणैकपद्मापातिनो विद्वांसः ।

विदुषामनुचरः—

देवदत्तः

काव्यप्रकाश-रहस्यम्

महेश्वरं नमस्कृत्य साम्बविघ्नेश्वरं तथा ।

परमेशां गुरुं वन्दे काव्यविद्याविशारदम् ॥

अथ प्रथमोल्लासः

प्रश्नः—काव्यस्य किं प्रयोजनम् ?

उत्तरम्—प्रवृत्तिमप्तीष्टसाधनताङ्गानं कारणं भवतीत्यतः काव्यप्रयोजनमाह—
काव्यं कालिदासादीनामिव यशसे भवति । धावकादीनामिव धनप्राप्तये भवति ।
धावकनामा कविः रत्नावलीनाम्नी नाटिकां विरच्य श्रीहर्षद् बहुधनं लब्धवा-
निति प्रसिद्धिः । राहि मन्त्रिणि गुरौ मुन्यादौ च कथं व्यवहृतव्यमित्यस्य ज्ञानमपि
काव्याद् भवति । अमङ्गलनिवृत्तिरपि काव्याद् भवति । पुरा हि मयूरनामा कविः
कुष्ठरोगाकान्तः सूर्यशतकेन सूर्यं तुष्टाव तेन तुष्टः सूर्यस्तस्मै रमणीयां तनुं ददाविति
किंवदन्ती । सद्यः परनिवृत्तिरपि काव्यप्रयोजनमर्थात् सद्यः काव्यश्रवणानन्तरमेव
परस्य उत्कृष्टस्य ब्रह्मानन्दसहोदरस्य रसास्वादनसमुद्भूतस्य स्वविषयातिरिक्तज्ञेया-
नन्तरसंसर्गशून्यस्य आनन्दस्य निर्वृतिः निष्पत्तिः । कान्तासहशोपदेशदानन्दं काव्य-
प्रयोजनम् । अयं भावः—त्रिविधः शब्दो भवति प्रभुसम्मितः, सुहृत्सम्मितः, कान्ता-
सम्मितश्च । यथा राजा इष्टसाधनेऽनिष्टसाधने निष्कले च कर्मणि प्रवर्तयति तथैव
वेदादिशास्त्रमपि ज्योतिषोमादाविष्टसाधने श्वेनयागादावनिष्टसाधनेऽकरणप्रयुक्तप्रत्य-
वायपरिहारातिरिक्तफलरहिते सन्ध्यावन्दनादौ च प्रवर्तयति । पुराणोत्तिहासादयश्च
सुहृत्सद्वशाः सन्ति । यथा सुहृदैवं कृते एवं भवतीति चस्तुतत्वं बोधयति तथैव
पुराणोत्तिहासादिरपि । कान्तासहशरं काव्यमस्ति । यथा कान्ता गुर्वाद्यधीनमपि कान्तं
निजचातुर्येण स्वानुगं विधायोपदिशति तथैव काव्यमपि नीतिशास्त्रपराङ्मुखान्
राजकुमारादीन् ललितपदकद्म्बोपदर्शितश्चारादिरसेन स्वानुगं विधाय रामादिवत्
प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्याद्युपदिशति ।

प्रभः—काव्यस्य कारणतामभिधाय शक्त्यादीनां कारणता तुणारणि-
मणिन्यायेन दण्डचक्रचीवरन्यायेन वेति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—काव्यस्य शक्त्यादीनि त्रीणि कारणानि सन्ति । शक्तिः कवित्यबीज-
रूपा, यामन्तरा काव्यं न प्रस्तुति प्रस्तुतं वा हास्यास्पदं स्यात् । लोकशास्त्रकाव्याय-
वेक्षणम् लोकस्य स्थावरज्ञमात्मकस्य लोकवृत्तस्य छन्दोव्याकरणादीनां शास्त्राणां
महाकविसम्बन्धिनां काव्यानाम् अवेक्षणम् पर्यालोचनम् । तस्मात् निपुणता =
चातुर्यम् काव्यहृस्य पुरुषस्य शिक्षया अभ्यासः सुहुर्सुहुः प्रदृशिः । एते त्रयो मिलिताः
हेतवः सन्ति । एतेषां कारणत्वं दण्डचक्रचीवरन्यायेन यथा घटमप्रति दण्डस्य
चक्ररथं चीवरस्य च मिलितस्य न तु स्वतन्त्रस्य दण्डादेरेवमेव शक्त्यादित्रयं
मिलितं हेतुर्न तु स्वतन्त्रं कारणम् । यथा तृणाव्यवहितोत्तरजायमानवहिमप्रति तुणं
स्वतन्त्रं कारणमरण्यव्यवहितोत्तरजायमानवहिमप्रति अरणिः स्वतन्त्रं कारणमेव
काव्यमप्रति शक्त्यादिकं न स्वतन्त्रं कारणमत एव ममटपादैः 'इति हेतुस्तदुद्भवे'
इत्यत्र हेतुरित्येकवचनमुण्डात्मम् ।

प्रभः—काव्यस्य किं लक्षणम् ? काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्या-
शक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वा ?

उत्तरं—शब्दार्थौ काव्यमुच्येते, यतो व्यास्वादव्यज्ञकतोभयोर्वर्वति । काव्यं
पठितं श्रुतं गीतं रचितम्, काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्शनात् । ननु काव्यपद-
प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्याप्तकं प्रत्येकपर्याप्तं वा ! आदे एको न द्वावितिवत् श्लोक-
वाक्यं न काव्यमिति व्यवहारापत्तिः । द्वितीये एकस्मिन् पदे काव्यद्वयव्यवहारापत्तिः ।
तस्माद् रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यमित्येव युक्तमिति चेष्ट व्यास्वादव्यज्ञकतायाः
उभयत्रापि समानत्वात् । काव्यं पठितं काव्यं श्रुतं काव्यं बुद्धमित्युभयविधव्यवहारदर्श-
नात् । अतः काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं व्यासज्यवृत्तिः । न च तथात्वे केवले शब्देऽर्थे वा
काव्यव्यवहारानापत्तिरिति वाच्यम्, 'समुदाये प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्यपि वर्तन्ते'
इत्याभ्रणात् । भवति हि तैलं भुक्तं धृतं भुक्तमित्यादिषु समुदाये प्रवृत्तानां तैला-
दीनामवयवेषु वृत्तिः । अदोषौ = दोषरहितौ, निःशेषेत्यादावुत्तमत्वप्रयोजकोपाध्येर-
वोदाहरणात् विरोधः । प्रविरलविषयता निर्विषयता वा काव्यस्य न भवितुमर्हति
पदमात्रस्यापि तथा सम्भवेन निर्विषयताया अभावात् । वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति
नवीनोक्तं तु न युक्तं रसाभासात्मके काव्ये वस्तुलङ्घारप्रधानेषु काव्येषु चाव्यासः ।

न चेष्टपत्तिमहाकविसम्प्रदायभज्जप्रसङ्गात् । महाकविभिर्जलप्रवाहवेगादीनि कपि-
बालचरितानि च वर्णितानि । तेषु नूने लक्षणस्याव्याप्तिः । यदि तु तत्रापि कथश्चिद्
रसस्पशोऽस्तीत्युच्यते हन्त तर्हि ईशो रसस्पर्शस्तु गौथलति पश्य मृगो धाव-
तीत्यादावप्यस्तीति तेषामपि काव्यत्वापत्तिः । दोषत्वं नाम उद्देश्यप्रतीतिप्रतिबन्ध-
कत्वम् । तच्च तत्तद्व्यज्ञवाच्यवैचित्र्यप्रतीतिविरहविशिष्टदोषस्य तद्भानस्य चातो
विशिष्टाभावासंभवात् न्यक्तार इत्यादौ न दोषः । सगुणौ = गुणाभिव्यज्ञकौ यद्यपि
'ये रसस्याह्नो धर्माः' इति रीत्या माधुर्योऽप्रसादाख्या गुणा रसनिष्ठाः सन्ति
तथापि सगुणावित्पदेन गुणाभिव्यज्ञकाविति विवक्षितम् । अत एवाष्मोऽल्लासे
'गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मर्ता' इति गदितम् । अनलहृतीत्यन्त्र नजोऽ-
त्पार्थकत्वात् सर्वत्र सालङ्कारौ क्वचिदस्फुटालङ्कारावपि शब्दार्थों काव्यम् । ननु
अस्फुटालङ्कारस्य उदाहृते 'यः कौमारहरः' इत्यादिपदे विभावनाविशेषोक्ति अलङ्कारौ
स्फुटौ वरोपकरणादीनामनुपभुक्तत्वरूपकारणस्याभावेऽपि उत्कण्ठारूपस्य कार्यस्य
सत्त्वात् । उपभुक्तत्वस्यकारणसत्त्वेऽपि तत्कार्यस्यानुकण्ठारूपस्याभावाचेति चेन्न
आर्थिकस्याभावकथनस्य सत्त्वेऽपि अभाववाचकनामादिपदेन तदकथनात् । विप्रल-
भमङ्गारस्य स्फुटत्वाद् रसवदलङ्कारस्तु न शङ्कनीयः, रसस्यात्र प्रधानत्वात् । अतः
'तददोषौ शब्दार्थों सगुणावनलहृती पुनः कापि' इदमेव काव्यलक्षणं समी-
चीनविति सिद्धम् ।

इति प्रथमोऽल्लासः ।

—३८४७८—

अथ द्वितीयोल्लासः

प्रश्नः—कतिविधाः शब्दाः ? कतिविधाश्चार्थाः ? किञ्च तेषां शब्दानां
स्वरूपम् ?

उत्तरं—त्रिविधः शब्दोऽस्ति वाचको लक्षणिको व्यञ्जकत्व । त्रिविधाश्चार्थाः
सन्ति वाच्यः, लक्ष्य व्यञ्जकार्थः । साक्षात् सङ्केतितमर्थं यो वक्ति स वाचकः । साक्षात्
सङ्केतस्तु 'अस्मात् पदादयमर्थो बोद्धव्यः' अथवा 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इत्येवं
बोधकतारूपः । यथा गङ्गापदस्य भगीरथरथखातावच्छिक्षजलप्रवाहे साक्षात् सङ्के-
तोऽस्ति तद्वोधनात् गङ्गाशब्दो वाचकः । लक्षणाश्रयः शब्दो लाक्षणिक उच्यते ।

यथा गङ्गापदेन लक्षणावृत्त्या यदा गङ्गातीरस्य वोधस्तदा गङ्गाशब्दो लाक्षणिकः । व्यज्ञनावृत्तियुक्तः शब्दो व्यज्ञक उच्यते । यथा गतोऽस्तमर्क इत्यनेन जारगमनसमया-दीनां वोधः । इत्थवोपाधिमेदाच्छब्दमेदः ।

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादिनामन्विताभिधानवादिनाञ्च किं मतम् ?

उत्तरं—अभिहितानां स्वस्ववृत्त्या पदैरुपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाष्ट-मीमांसकानामित्यर्थः । आका क्षायोग्यतासञ्चिधिवशात् = यत्पदं विना यत् पदं शाब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तस्याकाङ्क्षा भवति, एकपदार्थोऽपरपदार्थसं-सम्बन्धो योग्यता, पदानामविलम्बेनोच्चारणं सञ्चिधिः’ एतादशात् पदार्थाना परस्पर-सम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपादो वाच्यार्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । अयं भावः-घटं करोतीत्यत्र घटवृत्तिकर्मत्वात्तुकूला कृतिरित्यर्थः प्रतीयते तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थः अम्रत्ययस्य च कर्मता वृत्तिता तु न कस्याप्यर्थोऽतोऽपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात्तत्र भासते । पदानि अन्वितानि भूत्वा विशिष्टमर्थं बोधयन्तीति यो वदति सोऽन्विता-भिधानवादीत्युच्यते । ‘देवदत्त गामानये’ति उत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्ति-मध्यमवृद्ध आनयति तच्चेष्या तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं ‘गां नय-शमानय’ इति प्रयोगे गवापसरणमक्षाहरणञ्च दद्धाऽन्वयवृत्तिरेकाभ्यां कियापदार्था-न्विते कारके कारकपदस्य, कारकपदार्थान्वितकियायाञ्च कियापदस्य शक्तिं वालो निधिनोति । अतऽप्रयोगकाले तस्य प्रथमतोऽन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैवान्वय-बोधोपपत्तौ किं तात्पर्याख्यवृत्तिस्वीकारेण । अतः परस्परान्विताः पदार्थां एव वाक्यार्थों न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थं इत्यन्विताभिधानवादिनो गुरोर्मतम् ।

प्रश्नः—‘सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यज्ञकत्वमपीष्यते’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—शब्द एव व्यज्ञको नास्ति प्रत्युत वाच्यार्थः, लक्ष्यार्थः, व्यज्ञार्थवापि प्रायेण व्यज्ञका भवन्तीति कारिकार्थः । वक्त्रादिसम्बन्धाभावेऽर्थान्तरव्यज्ञकता न भवितुमर्हति तस्मात् ‘प्रायश’ इत्युक्तम् । अयत्वा प्रधानस्य रसादेवव्यज्ञकत्वमिति ‘प्रायश’ इत्युक्तम् । अपिशब्दः शब्दसमुच्चयार्थो व्यज्ञकतादशायामपि वाचकत्वाय-विधातसूचनाय वा । कामिनीरूपववत्तुसम्बन्धात् वाच्यार्थस्य व्यज्ञकत्वं उदाहरणम्—‘मातरृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया । तद् भण किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी ॥’ प्रतिपाद्यसम्बन्धात् लक्ष्यार्थस्य व्यज्ञकत्वे—‘साधयन्ती सखि

सुभगम् इत्यायुदाहरणम् । व्यङ्गधार्थस्य व्यङ्गकर्त्त्वे 'पश्य निश्चलनिष्पन्दा' इत्यायुदाहरणम् । पूर्वत्र स्वच्छन्दविहारार्थिनीति व्यज्यते, द्वितीये पतिप्रयं रमयन्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यम् । तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशानं व्यङ्गम् । तृतीये निष्पन्दत्वेनाश्वसन्तत्वम् । तेन च अनरहितत्वम् । अतः सङ्केतस्थानमेतदिति क्याचित् कवित् प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ।

प्रश्नः—‘सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—सङ्केतश्चतुर्षु गृह्यते जातौ गुणे क्रियां द्रव्ये च । चतुर्ष्यी शब्दानां प्रवृत्तिरिति मतेनेदं व्याख्यानम् । पूर्वमीमांसकानुसारेण सर्वेषां शब्दानां जातिरेव सङ्केतविषयः । ननु घटं नय घटमानयेत्यादिन्यवहारे व्यक्तिरेवोपयोगिनी व्यश्यते तत्कथं जात्यादिषु चतुर्षु सङ्केतोऽभ्युपगम्यते इति चेत्त, एकस्यां व्यक्तौ सङ्केत उत सर्वात्मु श्राव्ये व्यभिचारो यतो हि यस्यां व्यक्तौ सङ्केतोऽस्ति । सैव शाब्दबोधविषयः स्याज्ञान्या । शाब्दद्योधमप्रति सङ्केतशानस्य कारणत्वात् । भवति चान्यस्या अपि बोधोऽतो व्यभिचारः । अन्ते व्यक्तीनां बहुत्वादानन्त्यदोषः । किञ्च गोत्वजातिमान् शुक्लगुणवान् चलनक्रियावान् डित्यनामायमिति तात्पर्येण गौः शुक्लश्चज्ञो डित्यः, इत्यस्य व्यक्तिशक्तिवादे घटकलशयोरिव सहप्रयोगो न स्यात् । अतो व्यक्तेहपाधौ सङ्केतः । उपाधिद्विधोऽस्ति वस्तुधर्मः, वक्तुयदच्छासन्निवेशितथ । आद्यो द्विधोऽस्ति सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विधोऽस्ति व्यवहारयोग्यताप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । व्यवहारयोग्यताप्रद एव जातिरित्युच्यते तां विना व्यवहाराभावात् । तथा चोक्तं वाक्यपदीये ‘न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात् गौः’ स्वरूपेण गौः गोव्यवहारविषयो नास्तीतरथा स्वरूपाविशेषात् धर्टोऽपि गौः स्थात् । नापि स्वरूपेणागौरिति व्यवहारविषयः । गवि गोत्वमेव गौरिति व्यवहारहेतुः । विशेषाधानहेतुर्गुणो भवति गवादिषु शुक्लादर्शिंशेषतामादधाति । साध्यः क्रियेत्युच्यते सा चोपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्ता वोध्या । डित्यादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्माणं वर्णक्रमज्ञानशून्यं स्फोटरूपं वक्त्रा स्त्रेच्छया डित्यादिष्वर्थेषु यो विशेषणतया सञ्जिवेश्यते स यदच्छाशब्दः । अथमेव संज्ञाशब्दो द्रव्यशब्द इति चोच्यते । परमाण्वादिशब्दा यद्यपि जातिप्रवृत्तिनिमित्तकाः सन्ति तथापि गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वं तेषां वैशेषिकादौ स्वीक्रियते । खद्गे दर्पणै तैलादौ च यथैकमेव मुखं भिज-

मिव प्रतीयते तथैव वस्तुत एकरूपाणामपि गुणकियायद्वच्छानामाश्रयमेदाद् मेद इव
भवति न तु वस्तुतो भेदः । मीमांसकात्तु जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्वते ।
तथाहि—हिमे पयसि शब्दे भिन्नः शुक्लो गुणस्तथापि शुक्लः शुक्ल इति
व्यवहारव्विष्वपि तुल्य एव तस्कारणं शुक्लत्वम् । एवं गुडपाके तण्डुलपाके च
पाकः पाक इति समाना प्रतीतिरूप्यते तत्र कारणं पाकत्वम् । इत्थमेव बालवृद्धशु-
काव्युच्चारितेषु डित्यादिशब्देषु प्रतिक्षणं भिन्नमानेषु डित्याद्यर्थेषु वा डित्यत्वाद्यस्ति ।
तस्मात् समेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । जातिविशिष्टेतद्व्यावृत्तिरूपेऽ-
पोहे वा शक्तिरिति तु प्रकृते नोपयुज्यते । उपाधेयस्य व्यङ्ग्यत्वसम्भवात् स वाद-
एव प्रकृतोपयोगो ।

प्रश्नः—लक्षणायाः किं लक्षणम् ?

उत्तरं—साक्षात् सङ्केतितार्थस्य वादे सति साक्षात् सङ्केतितार्थेन युक्तः, प्रसिद्धे:
प्रयोजनाद्वा यया वृत्त्या मुख्यार्थातिरिक्तोऽर्थो लक्ष्यते सा वृत्तिरूपाणा भप्यते । सा
च शब्द आरोपितो व्यापारो न तु स्वाभाविकः । यथा कर्मणि कुराल इत्यवत्
'कुरान् लाति' इति व्युत्पत्त्या कुरान्नार्थोऽवगम्यते तेन मुख्यार्थाधः । अतो
विवेचकत्वादौ प्रसिद्धेषुख्येनामुख्यश्चतुररूपोऽर्थो लक्ष्यते । गङ्गार्थां घोष इत्यत्र गङ्गा-
पदस्य जलप्रवाहे शक्तिस्तत्र च घोषनिष्ठाधेयतानिरूपिताऽधारता न भवितुमर्हतीति
मुख्यार्थाधः । अतो गङ्गापदं स्वसामीप्यसम्बन्धसम्बन्धिनं तटं लक्षयति । प्रयोज-
नश्चात्र शीतपावनत्वादिव्यङ्ग्यनम् ।

प्रश्नः—मण्डनमिश्रमत उपादानलक्षणायाः किमुदाहरणम् ? कथंक्त-
तमन्निरासः ।

उत्तरं—मण्डनमिश्रमते गौरनुबन्ध्य इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणमस्ति ।
तथाहि—मीमांसकराद्वान्ते पदानां जातौ शक्तिरस्ति । जातेश्चातुबन्धनं को नाम
कर्तुमलमतो जात्या व्यक्तिरूप्यते । शब्दस्य तु न व्यक्तिबोधने सामर्थ्यम् 'विशेष-
ज्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् । गोशब्दोऽभिधया गोत्व-
जाति बोधयित्वा विरमति ततश्च व्यक्तिबोधने न व्याप्रियते । शब्दबुद्धिकर्मणां
विरम्य व्यापाराभाव इति नियमात् । इति मण्डनमिश्रमतं तदसामीचीनमत्र प्रयो-
जनस्य रूपेश्वराभावात् । उक्तोदाहरणे तु व्यक्तोरात्मेषादेव भानं 'येन विना यदनुपश्च
तत्तेनाक्षिप्यते' इति सिद्धान्तात् । व्यक्तिमन्तरा जातिर्न स्थातुमर्हति । यथा क्रिय-

तमित्यत्र कर्ता पिण्डीमित्यत्र भक्षयेति चाक्षिप्यते तथैव गौरकुबन्ध्य इत्यत्राचेपादेव व्यक्तिभाने भविष्यतीति नेदमुपादानलक्षणाया उदाहरणम् ।

प्रश्नः—अनयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यमित्यादिव्यरुद्यायताम्—अथवा शुद्धाया गौणीतः को भेद इत्यत्र मुकुलभट्टमतं प्रतिपाद्य निराकुरुत ।

उत्तरं—सिद्धान्ते सादृश्यसम्बन्धवती लक्षणा गौणी, सादृश्येतरसम्बन्धवती लक्षणा शुद्धा कथ्यते । मुकुलभट्टमते तु गौण्यां शक्यार्थलक्ष्यार्थयोः सादृश्याख्यसम्बन्धेनाभेदः शुद्धायां तु शक्यार्थलक्ष्यार्थयोर्भेदः प्रतीयते । भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यमेव शुद्धाया गौणीतो भेदके तूपवारामिश्रणमिति । तत्र, अनयोः शुद्धाभेदयोर्लक्ष्यस्य तीरादेः लक्षकस्य गङ्गादेश भेदप्रतीतिरूपं ताटस्थ्यं नास्ति तटादीनां गङ्गात्वादिनोपस्थितावैव प्रतिपादिष्ठितुमिष्टस्य शीतपावनत्वादेहानं भवितुमर्हति । यदि गङ्गासम्बन्धमात्रस्यैव प्रतीतिस्तर्हि गङ्गायां घोष इति लाक्षणिकस्थलस्य गङ्गातटे घोष इति मुख्यस्थलात् को भेदः स्यादिति ।

प्रश्नः—गौर्वाहीक इत्यत्र मतजातमुपपाद्य ग्रन्थकृत्सम्मतं मतं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—गौर्वाहीक इत्यत्र मतव्यं विद्यते । तथाहि—गोत्वसहचारिणो ये जाज्यमान्यादयो गुणा लक्षणाणाः सन्ति ते वाहीकार्यमिधाने प्रवृत्तिनिमित्ती भवति । अर्थाद् गोशब्दस्य जाज्यमान्यादिषु गुणेषु लक्षणा, तैर्गोशब्दो वाहीकार्यमिधानाति । अयं भावः—गोशब्दोऽभिधया सास्नादिमतिपण्डं बोधयति । वाहीकस्तु शाक्षीयाचाराद् बहिर्भव इत्यर्थं बोधयति । अनयोरन्वयोऽनुपपक्षोऽतो गोशब्दो जाज्यमान्यादिगुणान् लक्षणित्वा तानेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाहीकार्यमिधानाति । तथा च जाज्यमान्यादिमदभिज्ञो वाहीक इति बोधो भवति । अन्ये तु गोत्वसहचारिगुणभेदेन वाहीकार्यगता गुणा एव लक्ष्यन्ते न तु वाहीकार्योऽभिधीयते । एतन्मते गोगतजाज्यसजातीयजाज्यवान् वाहीक इति बोधः । अपरे तु सजातीयजाज्यमान्यादिगुणश्रयत्वेन वाहीकार्यं एव लक्ष्यते । अस्मिन् मते जाज्यादिगुणविशिष्टे लक्षणा । उत्कल—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिरूपणोच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

मुख्यार्थस्य स्वीकारे प्रत्यक्षादिना विरोधे अभिधेयेन वाच्यायेन अविनाभूतं सम्बद्धं तस्य प्रतीतिः प्रतीतिकरणभूतो व्यापारो लक्षणैत्युच्यते । लक्षणमाणा ये जाज्यमान्द्यादिगुणास्तैर्योगात् सम्बन्धात् या वृत्तिर्गोशब्दस्य वाहीकार्थोपस्थापकता तस्या गौणतेष्टा गुणानामियमिति गौण्यन्वर्चिकेयं लक्षणा । अत्रान्तिममेव प्रन्थकृ-सम्प्रतं मतं यतो हि प्रथममते गोशब्दस्य वाहीके सङ्केताभावात् । शाब्दवोधम्प्रति च सङ्केतज्ञानस्य कारणत्वात् । द्वितीयमते द्वयोभिन्नत्वाद् गौर्वाहीक इति सामानाधि-करण्यानुपपत्तिः ।

प्रभः—यस्य प्रतीतिमाधातुमित्यादि व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यस्य शीतपावनत्वादेः प्रतीतिं जनयितुं लक्षणा आश्रीयते । लाक्षणि-कशब्दमात्रगम्ये शीतपावनत्वादिरूपे तस्मिन् कले प्रयोजने व्यज्ञनाया ऋडेऽन्यो व्यापारो नास्ति । अभिधा तत्र न भवितुमर्हति गङ्गादिशब्दानां शीतत्वपावनत्वा-दिषु सङ्केताभावात् । मुख्यार्थवाधः, मुख्यार्थयोगः, रुदिप्रयोजनान्यतरच्चैतत् त्रयं लक्षणाया हेतुरस्ति । उत्तरहेत्वभावालक्षणापि न भवितुमर्हति ।

प्रभः—लक्ष्यं न मुख्यमित्यादिकारिकां व्याख्येया ।

उत्तरं—लक्ष्यार्थस्तटी मुख्यो नास्ति नापि लक्ष्ये तटे कक्षन् बाधोऽस्ति । नापि तटस्य शीतत्वपावनत्वादिना कथित् सम्बन्धोऽस्ति फलस्य प्रवाहसमवेतत्वात् । प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे किञ्चित् प्रयोजनं नास्ति । नापि च गङ्गाशब्दः स्खलन्ती प्रच्युता भवन्ती गतिर्थस्थैर्यं भूतोऽस्ति । अथात् प्रयोजनप्रतिपादने गङ्गाशब्दोऽ-समर्थो नास्ति । अभिधालक्षणे च न प्रयोजनं प्रतिपादयितुमत्तमः प्रयोजनप्रतिप-र्थयैर्व्यज्ञनैवाश्रयणीया ।

प्रभः—‘एवमव्यनवस्था स्याद् या मूलक्ष्यकारिणी’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—किञ्च यदि प्रयोजनेऽपि लक्षणा स्यात्तर्थनवस्थाप्रसङ्गः । प्रथमप्रयो-जनस्य लक्ष्यत्वे प्रयोजनान्तरस्वीकारे ॥ तत्रापि प्रयोजनान्तरं तत्रापि प्रयोजना-न्तरमित्येवं मूलक्ष्यकारिणी गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्य या लक्ष्यत्वेन शीतत्व-पावनत्वस्य च प्रयोजनत्वेन प्रतीतिस्तस्या अपि क्षयकारिणी नूनमनवस्था स्यात् । अनवस्था चाप्रामाणिकानन्तपदोर्थकल्पनयाऽविश्रान्तिरिति बोध्यम् । न च बीजाङ्कर-न्यायेनानवस्था न दोषायेति वाच्यम् ‘मूलक्षतिकरीं चाहुरनवस्थां च दूषणम्’ इत्युक्तेः ।

प्रश्नः—विशिष्टे कथं न लक्षणा ?

उत्तरं—ननु मा भवतु प्रयोजने लक्षणा शीतत्वपावनत्वविशिष्टतीर एवास्त्विति चेन्न ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च भिन्नत्वात् । यथा प्रत्यक्षस्य नीलादिर्विषयोऽस्ति तत्र मीमांसकमते फलं प्रकटताऽस्ति । तस्या आकारस्तु मया नीलो ज्ञात इति वोध्यः । नैयायिकमते संवित्तिरथादिनुव्यवसायस्तत्र फलम् । ज्ञानस्य ज्ञानमनुव्यवसाय उच्यते यथा अहं नीलं जानामि । यथा दर्शितस्थले विषयफलयोर्नितरा भेदस्तथैव लक्ष्यप्रयोजनयोरपि मन्त्रव्यः । एवच्च प्रयोजनीभूतस्य शीतत्वपावनत्वादेः प्रतीत्यर्थं व्यज्ञनैव स्वीकार्येति स्थितम् ।

प्रश्नः—‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुझे’ इत्युपादानलक्षणाया उदाहरणं भवितुमर्हति न वा ?

उत्तरं—ननु ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुझे’ इति वाक्ये रात्रिभोजनवनिति लक्ष्यते । प्रयोजनव्याप्तात्र भोजनाभावसमानाधिकरणणीनत्वयुक्तोत्कर्षस्य प्रतीतिः । ‘दिवा न भुझे’ इति मुख्यार्थमादायैव भवति तस्मादियुपादानलक्षणेति चेन्न क्रमारित्वभूमते श्रुतार्थपत्त्वा गुरुमतेऽर्थापत्त्वा निर्वाहात् । यत्रानुपपत्त्वमानः शब्दः शब्दान्तरं करपयति सा श्रुतार्थपत्तिः । यत्र वृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽर्थान्तरं करपयति साऽर्थपत्तिः । दिवा भोजनाभाववतः पीनत्वं रात्रिभोजनं विनानुपपत्तमतः श्रुतार्थपत्त्वाऽर्थपत्त्वां वा कार्यसिद्धिः ।

प्रश्नः—अभिषेयविनाभूतेत्यादिभृत्वार्तिकेऽविनाभूतशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरं—अविनाभावशब्दस्यात्र वार्तिके सम्बन्धमात्रमर्थो न तु व्याप्तिः । यदि नाम व्याप्त्यर्थः स्यात्तर्हि मध्याः क्रोशन्तीत्यादौ लक्षणा न स्यात् । व्याप्त्यर्थक्त्वेऽनुमानादिनैव सिद्धे लक्षणाया उपयोगो न स्यात् ।

प्रश्नः—अभिधामूलां व्यज्ञनां प्रतिपाद्य संयोगादीन् सोदाहरणान् प्रतिपादयत ।

उत्तरं—संयोगादिभिरनेकार्थकशब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते सति अर्यं शब्दोऽत्रास्यैवार्थस्य वाचक इति निश्चिते सति अभिधयाऽप्रतिपाद्यस्यार्थस्य प्रतीतिकारी यो व्यापारः स एवाभिधामूला व्यज्ञनेत्युच्यते । यथा ‘भद्रात्मनो दुरधिरोहत्तनो’ इत्यादि । अत्रानेकार्थकानां भद्रात्मन इत्यादिशब्दानामभिधाया रात्रि तदन्वययोग्ये चार्थे प्रकरणैन नियन्त्रणैऽपि सहदयानां प्रतिभासामर्थादगजस्य तदन्वययोग्यस्य चार्थस्य या प्रतीतिः सा व्यज्ञनैव । ‘सशङ्खचक्रो हरिः’ इत्यत्र हरिशब्दोऽ-

नेकार्थकः शङ्खचक्कसंयोगेन विष्णौ नियम्यते । एवमशङ्खचक्को हरिरित्यत्र विप्रयोगेन हरिशब्दो विष्णौ नियम्यते । 'रामलक्ष्मणौ' इत्यत्र लक्ष्मणसाहचर्यात् राम इत्यस्य दाशरथिरर्थः । रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र विरोधित्वाद् रामः परशुरामः अर्जुनः कार्त्तवीर्यः । 'स्थाणुं भज भवच्छेदनरूपप्रयोजनवशात् स्थाणुः शङ्खः । 'सर्वं जानाति देवः' अत्र प्रकरणवशाद् देव इति भवदर्थे । 'कुपितो भक्तरच्चजः' इत्यत्र कोपरूपविहेन भक्तरच्चजः कामः । 'देवस्य पुरारातेः' इत्यत्र पुरारातिशब्दसाक्षित्याद् देवः शङ्खः । 'मधुना मत्तः कोकिलः' इत्यत्र सामर्थ्या-नमधुशब्दस्य वसन्ते प्रयोगः । 'पात्रु वो दयितामुखम्' इत्यत्रौचित्यात् मुखशब्दस्य सांमुख्यमर्थः । 'भात्यत्र परमेश्वरः' इत्यत्र राजधानीरूपेहेशात् परमेश्वरशब्देन राजः प्रतीतिः । चित्रभाजुर्भातिः अत्र कालवशाद् दिने रवौ रात्रौ वहौ चित्रभाजु-शब्दस्य प्रयोगः । 'मित्रं भाति' 'मित्रो भाति' नपुंसकपुँस्त्रिज्ञवशात् सुहदः सूर्यस्य च बोधः । स्वरो वेदे नियामको भवति न तु काव्ये यथा 'हन्दश्यनुः' इत्यत्रान्तो-दात्तत्वे षष्ठीतत्पुरुषः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुवीहिः । आदिपदादभिनयादीनां निया-मकत्वं बोध्यम् ।

इति द्वितीयोङ्गासः ।

—४७४—

अथ तृतीयोङ्गासः

प्रभः—आर्थीव्यञ्जनायाः किं लक्षणम् ? वक्तृवैशिष्ठ्यादीनां च किमुदाहरणम् ?

उत्तरं—वक्तृं बोद्धव्यं काकुं वाक्यं त्राच्यं अन्यसंनिधि—प्रस्ताव—देश—कालादिवैशिष्ठ्यात् सहदयानां वाच्यलक्ष्यव्यञ्जनात्मनोऽर्थस्य योऽन्यवार्थस्य विषयो हेतुव्यापारः स आर्थीव्यञ्जना । कमेणोदाहरणम्—'अतिपूर्युलं जलकुम्भम्' इत्यत्र कामिनीरूपवक्तृवैशिष्ठ्याच्चौर्यरत्नगोपनं गम्यते । 'औक्षियं दौर्बल्यम्' इत्यत्र बोद्धव्यस्य (ये बोधयितुं शब्द उच्चार्यते तस्य) वैशिष्ठ्यात् सम्बन्धात् दूत्यास्तत्स्कामुकोपभोगो व्यक्यते । 'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्यत्र काकोः (भिजकण्ठच्छनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते) वैशिष्ठ्यात् मयि न योग्यः खेदः कुरुतु तु योग्य इति

प्रकाशितो भवति । 'तदा भम गण्डस्थलनिमग्नाम्' इत्यत्र वाक्यस्य योग्यताकाङ्क्षा-सत्तियुक्तपदोच्यस्य वैशिष्ट्यात् भृत्यर्थी कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवा-भूत चलितायां तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छब्दकामुकत्वं ते इति व्यज्यते । 'उद्दे-शोऽयम्' अत्र वाच्यस्य वैशिष्ट्यात् प्रकर्षेण विशेषणवस्त्वात् रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् । 'मुदत्यन्द्रिमना:' इत्यत्र अन्यसञ्चिद्धिवैशिष्ट्यात् सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कथाचिद् द्योत्यते । 'श्रूयते समागमिष्यति' इत्यत्र प्रकरणरूपप्रस्ताववै-शिष्ट्यादुपपर्ति प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कथाचिद्धिवार्यते । 'अन्यत्र यूर्यं कुसुमावचायम्' इत्यत्र देशवैशिष्ट्याद् विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छब्दकामुकस्त्वया-भिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कथाचिद्धिवेद्यते । 'गुरुजनपरवशप्रिय' अत्र कालवैशिष्ट्यात् अद्य वसन्तसमये यदि व्रजसि तदाहं तावत् न भवामि तत्र तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते । 'द्वारोपान्तनिरन्तरे' इत्यत्र चेष्टावैशिष्ट्यात् प्रच्छब्दकान्तविषय आकृत-विशेषो ध्वन्यते ।

प्रश्नः—न च वाच्यसिद्धयङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्कयम् । प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः । इत्यस्य सन्दर्भस्य कोऽभिप्रायः ।

उत्तरं—'तथाभूतां दृष्ट्वा' इत्युदाहरणे काकोर्वाच्यसिद्धयङ्गत्वं न व्यङ्ग्यार्था-क्षेपदाता । अपि तु न भजति इति प्रश्नमात्रोपस्थापनद्वारैव । तेन हि वाच्यार्थे निष्पक्षे व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्माद् ध्वनेरेवेदमुदाहरणं न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य, यत्र तु व्यङ्ग्योपस्थापनमन्तरा वाच्यार्थस्य सिद्धिर्न भवेतत्र च काकोः सामर्थ्यं स्यात्तदुदा-हरणं काकाक्षितगुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भवति । यथा 'मर्थनामि कौरवशतम्' इत्यत्र प्रति-ज्ञातकुरुक्षुलश्यस्य भीमस्य 'न मर्थनामि' इत्युक्तेऽधितत्वाद् वाक्यार्थं एव नोपप-यते । ततिसद्यै मर्थनाम्येवेति व्यङ्ग्योपस्थापनद्वारा काकुरेव प्रभवतीति काकुर्वाच्य-प्रिद्वयङ्गम् । तदद्वारीभूतव्यङ्ग्यस्यापि च वाच्यसिद्धयङ्गत्वेन गुणीभूततया गुणीभूत-व्यङ्ग्यत्वं सूपपन्नम् ।

इति तृतीयोङ्गासः ।

अथ चतुर्थोल्लासः

प्रश्नः—रसविषये मतानि प्रदर्शय श्रीममटसम्मतं मतं निदिशत ।

उत्तरं—रत्यादिस्थायिभावस्य लोके यानि कारणानि कार्याणि सहकारीणि कथयन्ते । तान्येव नाव्यकाव्ययोर्विभावा अनुभावा व्यभिचारिण इति कथयन्ते । विभावव्यन्त्यास्वादयोग्यतां नयन्तीति विभावाः । अनुभावयन्ति सूचयन्तीति अनुभावाः । उक्तच्च ‘अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः’ व्यभिचरिदुं शीलं येषां ते व्यभिचारिणः । विभावानुभावव्यभिचारिभिर्व्यक्तः स्थायिभावो रस इति नाम्ना व्यवहियते । उक्तच्च—‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः’ । अत्र चत्वारि मतानि सन्ति । तथाहि—आलम्बनविभावैर्ललानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्यानादिभिः रत्यादिको भावो जनितः, कटाक्षभुज्ज्वेषादिभिः सूचितः, निर्वेदादिभिर्व्यभिचारिभिः पुष्टि नीतः, साक्षात् सम्बन्धेन नायके स्थितोऽपि तत्सद्विषेधारित्वात् नर्तके आरोप्यमाणो रसपदवाच्यो भवति । अर्यं भावः—यथा असत्यपि सर्पे दाम्नोऽपि भयमुत्पद्यते तथैव सीताविषयिणी रामरतिर्नर्तकेऽविद्यमानापि नाव्यनैपुण्येन तस्मिन् स्थितेव प्रतीयमाना सद्गदयहदये चमत्कारमर्पयन्ती रसपदवीमधिरोहति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगात् उत्तायोत्पादकभावसम्बन्धात् रसस्य विष्पत्तिरुपत्तिरिति । उपर्युक्तभृत्योऽस्तु उक्तार्थे रामादवेव रसनिष्पत्तिर्न तु सामाजिके नहि कुत्रिवित् कस्यचिदारोपमात्रेण किञ्चिद् भवितुमलमतः श्रीशङ्कमतमुच्यते । विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् अनुभाव्यानुपापकभावसम्बन्धाद् रसस्य विष्पत्तिरुभितिरित्यर्थः । राम एवायम् अथयेव रामः, इति सम्यक्प्रतीतिः । न रामोऽयमित्यौत्तरकात्रिके बाधे रामोऽयमिति विद्याप्रतीतिः, रामः स्याद्वा न वायमिति संशयप्रतीतिः, रामसदशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः एताभ्यो विलक्षणेन चित्रतुरग-न्यायेन रामोऽयमिति ज्ञानेन विषयीकृते नटे (पक्षे) ‘सेयं ममाङ्गेषु’ इत्यादिकाव्यस्य साक्षात्कारणवलात् शिक्षाभ्याससंपादितस्त्र कार्यप्रकाशनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि कृत्रिमत्वेन गृहीतैर्विभावादिशब्दव्यवहार्यैः संयोगात् अनुभाव्यानुभावपकभावसम्बन्धात् सामाजिकैरनुभाव्यमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यवलादास्वाद्यमानत्वेनानुभावान्विलक्षणः, स्थायित्वेन नटगत्वेन प्रतीयमानः रत्यादिर्भावो वस्तुतो नटेऽसञ्चिपि सामाजिकानां धारावाहिन्या इच्छया आस्वाद्यमानो रसो भवति । श्रीशङ्कमतेऽपि कथितानुभितिविरहेऽपि रसोदयाद् रसं साक्षात्करोमीत्यनु-

व्यवसायाच्च प्रन्थकारस्यासंमतिः । अतः विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद् भोज्य-
भोजकभावरूपसम्बन्धात् रसस्य निष्पत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । अयं भावः—भृत्यायकमते
व्यापारद्रव्यमस्ति भावकत्वव्यापारो भोजकत्वव्यापारक्ष, आयेन साधारणीकरणं क्रिय-
तेऽर्थात् सीतादयो विभावाः रामसम्बन्धिनी रतिश कामिनीत्वरतित्वादिनैवोपस्थाप्यते
भोजकत्वव्यापारेण सा रतिः सहृदयैरस्वादयते । रतेगस्वाद एव रसनिष्पत्तिः । अस्मिन्
मतेऽपि व्यापारद्रव्यकल्पने प्रमाणाभावः साक्षात्कारस्य तथाविधत्वकल्पने प्रमाण-
भावक्षतातः सिद्धान्तभूतं ग्रन्थकृतसम्मतमभिनवगुप्ताचार्यपादानां मतसुच्यते ।
स्थायिनां विभावादिभिः समं संयोगात् व्यङ्गयव्यङ्गकभावरूपात् सम्बन्धात् विभावा-
दीनामेव वा परस्परं संयोगात् मिलनात् रसस्य निष्पत्तिरभिन्यक्तिरित्यर्थः । रतिका-
रणादीनामनुभावादसहृदयमधितिष्ठति । किञ्चित् कालानन्तरे
सुनिष्पुणमनुष्ठितयोः रामादिव्यक्तिविशेषसम्बन्धरतिकारणविभावादिप्रतिपादकयो-
रपि नाव्यकाव्ययोः सहृदयसहृदयभावनाविशेषमहिम्ना साधारणीकरणं भवति । तेन
च साधारणीकृतैविभावादिभिः सहृदयहृदयावस्थिता सा रतिर्यज्ञनया अभिव्यक्ता
सामाजिकानामास्वादयतामायाति । एतादृशास्वाद एव रसनिष्पत्तिरिति ।

प्रश्नः—समेदान् सोदाहरणान् सस्थायिभावान् रसान् लिखत

उत्तरं—रसा नव सन्ति नवैव च तेषां स्थायिभावाः । तद्यथा—

रसनाम	स्थायीभावः	उदाहरणम्
(१) शृंगारः (क) संभोगः	रतिः	शून्यं वासगृहं ॥ ३० ॥ (क्ष०)
(ख) विप्रलंभः १. अभिलाषाहेतुकः	"	प्रेमाद्रीः प्रणयः ॥ ३२ ॥
२. विरहेतुकः	"	अन्यत्र ब्रजतीतिः ॥ ३३ ॥
३. ईर्ष्याहेतुकः	"	सा पत्न्यः प्रथमा ॥ ३४ ॥
४. प्रवासाहेतुकः	"	प्रस्थानं वल्यैः ॥ ३५ ॥
५. शापहेतुकः	"	त्वामालिख्य ॥ ३६ ॥
(२) हास्यम्	हासः	आकुञ्च्य पाणि ॥ ३७ ॥
(३) करुणः	शोकः	हा मातस्त्वरिता ॥ ३८ ॥
(४) रौद्रः	क्रोधः	कृतमनुमतं दृष्टं ॥ ३९ ॥
(५) वीरः	उत्साहः	क्षुद्राः सन्नासमेते ॥ ४० ॥
(६) भयानकः	भयम्	श्रीवार्भगभिरामः ॥ ४१ ॥
(७) वीभत्सः	जुगुप्ता	उत्कृष्योत्कृत्य कृत्ति ॥ ४२ ॥
(८) अद्भुतः	विस्मयः	चिन्नं महानेष वताव ॥ ४३ ॥
(९) शान्तिः	निर्वेदः, शमो वा	अहौ वा हरे वा ॥ ४४ ॥

प्रश्नः—भावादीनां च किं लक्षणं किं चोदाहरणम् ।
उत्तरम्—निम्नलिखितकोष्ठे द्रष्टव्यम्—

भावनाम्	लक्षणम्	उदाहरणम्
(१) भावः	रतिदेवादिविषया ।	कण्ठकोणविनिविष्टमीश *** ४
(क) देवविषया रतिः		जाने कोपपराङ्गमुखी *** ४५
(ख) अजितव्यभिचारी		स्तुमः कं वामाक्षिः *** ४६ ॥
(२) रसाभासः	तदाभासाभनौचित्यप्रवर्तिताः ॥	राकासुधाकरमुखी *** ४७ ॥
(३) भावाभासः	भावस्य शान्तिः प्रशमः ॥	तस्याः सान्द्रविलेपन *** ४८ ॥
(४) भावशान्तिः	भावस्योदयः ॥	एकस्मिन् शयने *** ४९ ॥
(५) भावोदयः	भावानां शबलता पूर्वपूर्वै- पमर्देन परस्परोदयः ॥	कोकार्यं शशलक्षणः कं च *** ५० ॥
(६) भावशबलता	भावयोरेककालमेव तुल्यक- क्षयोरास्वादः, समकाल- मेव विलङ्घयोरपि तुल्य- रूपयोरास्वादो वा ॥	उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधे- रस्यागमादेकतः *** ५१ ॥
(७) भावसन्धिः		५२ ॥

प्रश्नः—सोदाहरण-ध्वनेर्भेदा लेख्याः ।
उत्तरम्—ध्वनेर्भेदा उदाहरणानि च वथा—

ध्वनेर्भेदाः	उदाहरणानि
१. अर्थान्तरसङ्कमितवाच्यो ध्वनिः	त्वामस्मि वच्चिम विदुषाम् ॥ २३ ॥
२. अत्यन्ततिरसङ्कुतवाच्यः	उपकृतं वहु तत्र किमुच्यते ॥ २४ ॥
३. अलङ्करकमव्यङ्ग्यः	शूर्यं वास्तवृहं विलोक्य ॥ ३० ॥
४. शब्दशक्तिमूलकालङ्कारस्य	उल्लास्य कालकरवाल० ॥ ५४ ॥
५. शब्दशक्तिमूलकवस्तुनः	पथिक ! नात्र व्यस्तरमस्ति ॥ ५८ ॥
६. स्वतः सम्भविना वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिः	अलसशिरोमणिधूर्त्तानाम् ॥ ६० ॥
७. „ „ „ , अलङ्कारस्य	धन्याऽसि या कथयसि ॥ ६१ ॥
८. „ „ „ , अलङ्कारेण वस्तुनः	दर्पन्धगन्धगजकुम्भकपाठ० ॥ ६२ ॥
९. „ „ „ , अलङ्कारस्य	गाढकान्तदशनक्षतव्यथाऽ ॥ ६३ ॥
१०. कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना वस्तुनः	कैलासस्य प्रथमशिखरे ॥ ६४ ॥
११. „ „ „ , अलङ्कारस्य	कैशेषु वलात्कारेण तेन च ॥ ६५ ॥

ध्वनेभेदाः

१२. कविप्रौढो० अलङ्कारेण वस्तुनः व्यक्तिः
 १३. " " अलङ्कारस्य "
 १४. कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० वस्तुना वस्तुनः "
 १५. " " अलङ्कारस्य "
 १६. " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 १७. " " अलङ्कारस्य "
 १८. शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिः
 १९. पदप्रकाशयोऽर्थान्तरसङ्कमितवाच्यः "
 २०. " अत्यन्तिरस्कृतवाच्यः "
 २१. " अलङ्करणव्यञ्जयः "
 २२. " वस्तुनाऽलङ्कारस्य व्यक्तिः
 २३. " " वस्तुनः "
 २४. " स्वतःसम्भविना व० व० "
 २५. " " अलङ्कारस्य "
 २६. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 २७. " " अलङ्कारस्य "
 २८. " कविप्रौढोक्तिसिद्धेन व० व० "
 २९. " " अलङ्कारस्य "
 ३०. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 ३१. " " अलङ्कारस्य "
 ३२. " कविनिबद्धवक्तृप्रौढो० व० व० "
 ३३. " " अलङ्कारस्य "
 ३४. " " अलङ्कारेण वस्तुनः "
 ३५. " " अलङ्कारस्य "
 ३६. प्रबन्धेऽर्थशक्तिमूलो ध्वनिः
 ३७. धातुरूपषद्कदेशे रसस्य "
 ३८. नामरूपपदैकदेशे "
 ३९. प्रस्त्रयरूपपदैकदेशे "
 ४०. संशयास्पदध्वनिद्रयसङ्करः
 ४१. अनुग्राहाशानुग्राहकैकव्यञ्जकानुप्रवेश-
 रूपै सङ्करै संस्थिति

उदाहरणानि

गाढालिङ्गनरभसोदते ॥ ६६ ॥
 या स्थिवरमिव हसन्ती ॥ ६७ ॥
 वे लङ्कागिरिमेखलासु ॥ ६८ ॥
 सखि ! विरचय्यमानस्य ॥ ६९ ॥
 आद्वाद्रिकरजरदनकृतैस्तव ॥ ७० ॥
 महिलासहस्रभरिते तव ॥ ७१ ॥
 अतन्द्रचन्द्राभरणा ॥ ७२ ॥
 यस्य मित्राणि मित्राणि ॥ ७३ ॥
 खलव्यवहारा दृश्यन्ते ॥ ७४ ॥
 लावण्यं तदसौ कान्तिः ॥ ७५ ॥
 कृधिरविसरप्रसाधित ॥ ७७ ॥
 मुक्तिमुक्तिकृदेकान्त० ॥ ७८ ॥
 सायं खानमुपासितम् ॥ ७९ ॥
 तदप्राप्तिमहादुःखविलीना ॥ ८० ॥
 क्षणदाऽसावक्षणदा ॥ ८२ ॥
 तव वल्लभस्य प्रभाते ॥ ८३ ॥
 रात्रीषु चन्द्रध्वलासु ॥ ८४ ॥
 निशतशरधियाऽप्यत्यनङ्ग ॥ ८५ ॥
 वार्यमाणोऽपि पुनः सन्ताप० ॥ ८६ ॥
 स मुग्धश्यामलाङ्गो धम्मिष्ठः ॥ ८७ ॥
 नव पूर्णिमामृगङ्गस्य ॥ ८८ ॥
 सखि ! तव निषुवनसमरे ॥ ८९ ॥
 प्रविशन्ती गृहद्वारम् ॥ ९० ॥
 ज्योत्सनया मधुरसेन च ॥ ९२ ॥
 अलं स्थित्वा इमशानेऽस्मिन् ॥ ९३ ॥
 रतिकेलिहतनिवसनकर० ॥ ९७ ॥
 प्रेयान् सोऽयमपाकृतः ॥ ९८ ॥
 पथि पथि शुकचञ्चारु० ॥ ९९ ॥
 क्षणप्राप्तिगिका देवरजायया ॥ १११ ॥
 क्षणप्राप्तिगिका नन्तिलिस ॥ ११२ ॥

ध्वनेः परिगणनम्

१ लक्षणामूलकः

अविवक्षितः

२

अर्थः

पद वाक्य

४

३

अत्यन्तः

पद वाक्य

२ अभिधा

विवक्षितः

४

असं

पद १

वाक्य २

प्रबन्ध ३

पदैकदेश ४

रचना ५

वर्ण ६

संलक्ष्य

१

शब्दः

२

अर्थः

३

उभयः

वाक्य १

वस्तु १

स्वतःः

कविप्रौः

कविनिः

अलं २

वस्तुना वस्तु

१ व.

व.

१ व.

व.

१

पद ३

वस्तुनालङ्कारः

२ व.

अलं.

२ व.

अलं.

२

वाक्य ४

अलङ्कारेण वस्तु

३ अलं.

व.

३ अलं.

वस्तु

३

अलङ्कारेणालङ्कारः

४ अलं.

अलं.

४ अलं.

अलं.

४

४

४

४

पदवाक्यप्रबन्ध

३

३

३

१२

१२

१२

स्वतःः

१२

कविप्रौः

१२

कविनिः

१२

३६

अविवक्षित०	४
असं०	६
शब्द०	४
उभय०	१
	५१
अन्योन्ययोजने	५१
	२६०१
त्रिरूपेण सङ्करेण गुणने	३
	७८०३
एकरूपया संस्कृत्या	२६०१
शुद्धभेदयोजने	१०४०४
सकलभेदाः	५१
	१०४५५

इति चतुर्थोऽसासः ।

ॐ श्री वैद्य विद्या राम

अथ पञ्चमोल्लासः

प्रश्नः—सोदाहरणम् गुणीभूतव्यज्ञयभेदा लेख्याः ।

उत्तरं—अगुणं गुणं भूतमिति गुणीभूतं गुणीभूतव्य तद् व्यज्ञयेति गुणीभूतव्यज्ञयम् । गुणपदेनात्र गौणं वोध्यम् । यत्र वाच्यार्थादधिकचमत्कारि व्यज्ञयं न भवेतत्र गुणीभूतव्यज्ञयमिति व्यवहारः । तस्य निमाणौ भेदाः सन्ति ।

व्यज्ञयभेदाः	उदाहरणानि	व्यज्ञयभेदाः	उदाहरणानि
१. अगूढव्यज्ञयम्			
(क) अर्थान्तरसं.	यस्यासुहृत्कृत-	४. अस्फुटम्	अदर्शने दर्शनोत्कण्ठा
(ख) अत्यन्ततिर.	उत्तिरद्रकोक्तमद-	५. सन्दिन्दधप्राधान्यम्	हरस्तु किञ्चित्परिलुप्त-
(ग) अर्थशक्तिम्.	अत्रांसीत्फणिपाश-	६. तुल्यप्राधान्यम्	ब्रोद्दणातिक्रमत्यागः
२. अपरस्याङ्गम्	अयं स रशनोत्कर्षी-	७. काकाक्षिसम्	मध्नामि कौरवशतम्
३ वाच्यसिद्धयङ्गम्	अभिमरतिमल-	८. असुन्दरम्	वानीरुक्तोङ्गीन-

प्रश्नः—अभिहितान्वयवादान्विताभिधानवादयोः किं स्वरूपमिति प्रतिपाद्य काव्यप्रकाशकर्तुः कतरस्मिन् वादे पक्षपातः कुतश्चेति लिख ।

उत्तरं—अभिहिताना स्वस्ववृत्त्या पदैरूपस्थितानामन्वय इति वादिनां भाष-

मीमांसकानां मतमुच्यते । आकाङ्क्षायोग्यतासञ्चिधिवशात् = यत् पदं विना यत् पदं शब्दबोधं जनयितुं नालं तत्पदेन तत्पदस्याकाङ्क्षा भवति । एकपदार्थोऽपर-पदार्थसम्बन्धो योग्यता । पदानामविलम्बेनोच्चारणं सञ्चिधिः । एतद्वशात् परस्पर-सम्बन्धे बुभुत्सिते तात्पर्याख्यवृत्तिप्रतिपाद्यो वाच्यार्थविलक्षणशरीरोऽपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । पदानि अन्वितानि भूत्वा पश्चाद्विशिष्टमर्थं कथयन्तीति यो वदति सोऽभिधानवादीत्युच्यते । 'देवदत्ता गामानये'त्युत्तमवृद्धप्रयोगात् सास्नादिमतीं व्यक्तिं मध्यमवृद्धे संचारयति मध्यमवृद्ध-चेष्टया तस्य वाक्यस्य तर्दर्थबोधकतामवृत्तमायानन्तरं 'गां नयाश्वमानय' इति प्रयोगे गवापसरणमश्वाहरणं च वृद्धा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रियापदार्थान्विते कारके कारक-पदस्य, कारकपदार्थान्वितक्रियायां च क्रियापदस्य शक्तिं वालो निष्क्रियोति । ततः प्रयोगकाले तस्य प्रथममन्वितबुद्धिर्जायते । तेनाभिधयैव बोधोपपत्तौ किं तात्पर्य-स्थवृत्तिस्वीकारेणातः परस्परान्विताः पदार्था एव वाक्यार्थो न तु पदार्थानां सम्बन्धो वाक्यार्थः । न च गामानयेत्यत्र यदानयपदं तदेवाश्वमानयेत्यत्र, तेनानयपदस्या-परपदार्थान्वितानयनमेवार्थो न तु गवान्वितानयनमतोऽन्वितविशेषबोधाय तात्पर्य-वृत्तिरवश्यं स्वीकार्येति वाच्यम्, यथा नैयायिकमते भोत्वेन सामान्यतः शक्ति-प्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशाद् गोविशेषस्य बोधस्तर्थैव सामान्यतोऽपरपदार्थान्वित-शक्तिप्रहेऽपि आकाङ्क्षादिवशात् समीपोच्चारितगमिति पदार्थान्वयवलाच्च गवान्वितविशेषान्वयस्य बोधः । अभिहितान्वयवाद् एव प्रन्थकृत्सम्मतस्तद्वादस्य बहु-वचनतया निर्देशात् । अन्विताभिधानवादस्यैकवचनतया निर्देशाच्च । अत एव द्वितीयोङ्गासेऽस्मिन् पञ्चमोङ्गासे व्यञ्जनास्थापनावसरे च 'ते चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः' 'अभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायोऽनपहनीय एव' इति क्रमेण प्रन्थकृदभिरुक्तम् ।

प्रश्नः—'शब्दवृद्धाभिवेयायांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति' इमां कारिकां व्याख्यायाभिहितान्वयवादेऽन्विताभिधानवादे च व्यञ्जनार्थस्य कुतो नावगम इति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—व्युत्पिसुर्वालः, शब्दः श्रूयमाणः देवदत्त गामानयेत्यादिरूपः, वृद्धो प्रयोजकप्रयोज्यौ, अभिधेयः गवानयनादिरूपः, एतान् प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षहेतुना श्रोत्रादिना अत्र व्युत्पत्तिकाले पश्यति । श्रोतुः प्रतिपञ्चत्वं ज्ञानवत्त्वमनुभितिकरणभूतया चेष्टया श्रुतिनोति । श्रुतुमानप्रकारस्तु—श्रयमेतच्छब्दजन्यैतदर्थं गोचरज्ञानवान्

एतच्छब्दश्रवणानन्तरमेतर्थगोचरचेष्टावत्त्वात् । अन्यथानुपपत्तिरूपया अर्थापत्त्या द्रव्यात्मको शक्ति वाच्यवाचकरूपं सङ्केतं बोधयेत् । अर्थात् गामानयेति वाक्येन गवानयनरूपार्थस्य प्रतीतिर्गमानयेति वाक्यस्य गवानयनरूपार्थेन सह वाच्यवाचकं भावसम्बन्धमन्तरानुपपत्त्वा । अनन्तरं त्रिप्रमाणकं प्रत्यक्षानुमानार्थपत्तिरूपप्रमाण-त्रयाधिगतं सङ्केतम् अवबोधेत ज्ञानीयात् । यस्मिन्नभिहितान्वयवादे वाक्यार्थोऽनुकूलत्वादिरूपभिधयोपस्थितो न भवति तत्र व्यङ्ग्यवार्थस्य ज्ञानं भविष्यतीति ॥ दूरापेतम् । यस्मिन्ननिवातभिधानवादे गवानयनादिविशेषार्थोऽप्यसङ्केतितत्वादवाच्यस्तत्र व्यङ्ग्यवार्थस्य बोधो भविष्यतीति को नाम वक्तुमीषे । अभिहितान्वयवादेऽनन्वितोऽर्थः वृत्तित्वादिरूपः, अनिवातभिधानवादेऽनिवातविशेषक्ष पदार्थो नास्ति । तस्माद्भयनयेऽपदार्थो वाक्यार्थः । यत्र वाक्यार्थोऽप्यपदार्थस्तत्र व्यङ्ग्यवार्थवगतिर्न भवितुमर्हति ।

प्रश्नः—‘नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पयन्ते’ इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—ननु नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानां कल्पना भवति । अत्र नैमित्तिकी व्यङ्ग्यप्रतीतिस्तस्य निमित्तं शब्द एव । तत्र चाभिधैव व्यापारः किं व्यङ्ग्यनाकल्पनेनेति चेत शब्दस्य निमित्तत्वं कोदशं विवक्षितं कारकत्वं ज्ञापकत्वं च । शब्दस्य कारकत्वं नास्ति कुलालादेरेवार्थजनकत्वात् । चरमेऽज्ञातस्य ज्ञापकत्वं न भवितुमर्हति सर्वदार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वमपि सामान्यरूपेण न तु विशेषविद्यादिरूपेणातो नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्पयन्त इत्यविचारिताभिधानम् ।

प्रश्नः—‘सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः’ इति उपपाद्य निराक्रियताम् ।

उत्तरं—अभिधाव्यापारेणैव व्यङ्ग्यवार्थज्ञानं भविष्यति । यतो हि यथा बलवता प्रेरित इष्टूरिपोर्वमर्च्छेदं मर्ममेदं प्राणहरणश्च करोति तथैवाभिधया वाच्यार्थ इव व्यङ्ग्यवार्थस्यापि ज्ञानं भविष्यत्येवेति किं व्यङ्ग्यनया तज्ज शब्दश्रवणानन्तरं यावानार्थोऽस्ति तत्र शब्दस्याभिधैव व्यापार इत्यज्ञीकारे ‘ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणी जाता’ इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि वाच्यहर्त्रं स्यात् । किञ्च लक्ष्यार्थतीरादौ कस्यापि लक्षणाश्रयणं न स्यादभिधैव सिद्धेः । अन्यच्च श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थान-समाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं यद् भगवता जैमिनिना स्थापितं तत् कथं नाम संगच्छतामभिधाव्यापारेण समकालमर्थोपस्थापकतयाऽर्थविप्रकर्षभावात् ।

प्रश्नः—‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थः’ इत्यस्याशायं स्पष्टयत ।

उत्तरं—ननु यमर्थमुद्दिश्य शब्दः प्रयुज्यते स शब्दार्थ इति यत्पर इत्यादि-

कस्यार्थः । तेन निःशेषच्युतचन्दनेत्यादिकस्य पद्यस्य 'तत्रैव रन्तुं गन्तासि' इत्य-
र्थोऽस्त्वयेवेति कि वृत्त्यन्तरव्यञ्जनाकल्पनेनेति' चेत्तोपात्तस्य शब्दस्यैवार्थे तात्पर्यं भवि-
तुमर्हति । सिद्धसाध्यसमुच्चारणे सिद्धं साध्यायोपदिश्यतेऽतोऽप्राप्तस्यैव विधानं भवति
न तु प्राप्तस्य । यथा हवनस्यान्यतः सिद्धौ 'दध्ना जुहुयात्' इत्यादौ दध्यादेः करण-
त्वमात्रं विधीयते । प्रतीतमात्रे तात्पर्यकल्पने तु पूर्वो धावतीत्यादिकस्यापरो धावती-
त्याद्यर्थेऽपि प्रयोगः स्यात् ।

प्रश्नः—'यत्तु विषं भुङ्क्व मा चास्य गृहे भुङ्क्याः' इति उपपादा
निराचक्षताम् ।

उत्तरं—ननूपात्तशब्दस्यैवार्थे तात्पर्यमित्युक्तचरमनुपपञ्चं यतो हि 'विषं भुङ्क्व
मा चास्य गृहे भुङ्क्याः' इत्यस्य 'एतदृश्यहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यत् ।
इति चेत तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थं आख्यातघटितवाक्ययोस्तु साक्षाच्चान्वयः
'गुणनान्वयं परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' । इति न्यायात् अतो लक्षणश्रेयेण
विषभक्षणवाक्यस्य सुहृदवाक्यत्वेनाज्ञता कल्पनीयेति विषभक्षणादपि दुष्टमेतदृश्यहे
भोजनप्रिति सर्वथा मास्य गृहे भुङ्क्या इत्युपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

प्रश्नः—व्यङ्ग्यस्य वाच्यलक्ष्याभ्यां को भेद इति स्पष्टयत ।

उत्तरं—वाच्योऽर्थः सर्वान् ज्ञातृन् प्रत्येक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु भिन्नः । यथा
गतोऽस्त्वप्रकै इत्यस्य वाच्योऽर्थं एक एव व्यङ्ग्यार्थस्तु—सप्तनम्ब्रत्यवस्तुनन्दनावसरः ।
अभिसरणमुपकम्यताम् । सान्ध्यो विधिरूपकम्यतामित्यादिर्व्युत्पत्तिः । निःशेषेत्यादौ
वाच्यो निषेधरूपो व्यङ्ग्यस्तु विधिरूपः । 'कथमवनिय' इत्यादौ निन्दास्तुतिरूपेण
वाच्यः पूर्वं व्यङ्ग्यस्तु पक्षादिति कालभेदः । वाच्योऽभिधाश्रयो व्यङ्ग्यस्तु व्यङ्ग्यना-
भय इत्याश्रयभेदः । वाच्यस्य व्याकरणज्ञानं निमित्तं व्यङ्ग्यस्य तु व्याकरणज्ञानं
प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यश्चेति निमित्तभेदः । वाच्येन बोद्धेति शब्दव्यवहारो
व्यङ्ग्येन तु विदग्ध इतीति शब्दव्यवहारभेदः । वाच्येन प्रतीतिः कियते व्यङ्ग्येन चम-
ल्कृतिरिति कार्यभेदः । 'कस्य वा न भवति रोषः' इत्यादौ सखीतत्कान्तगतत्वेन
विषयभेदः । लक्ष्यादपि व्यङ्ग्य धीं भिन्नो यतो हि मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो न
लक्षयितुं शक्यते । व्यङ्ग्येन तु प्रकरणादिवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः,
संबद्धसम्बन्धश्च योत्यते ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाया अभिधाश्रयत्वं कथं न ?

उत्तरं—लक्षणा व्यज्ञनायाः कुत्रचिन्मूलं भवति । लक्षणाश्रयणमेव व्यज्ञनेत्यपि न कविदभिधाया अप्याश्रयणात् । उभयानुसारिणी व्यज्ञनेत्यपि ॥ अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्या दृष्टेः । शब्दानुसारिणीत्यपि न नेत्रत्रिभावावलोकनादिनापि तस्याः प्रसिद्धेः ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाविषये वेदान्तमतं प्रतिपाद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु कियाकारकभावो हि धर्मधर्मिभावमन्तरा न भवितुमर्हति । धर्मधर्मिभावव्य संसारस्य मिथ्यात्वेन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वाच्च न भवितुमर्हति । अतः पदपदार्थविभागं, विजैव 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिमहावाक्यपञ्चण्डमेवाखण्डं ब्रह्म बोधयतीति वाक्यगम्ये व्यज्ञयेऽपि वाक्यस्य शक्तिरेवेति चेच सांसारिकदशायामाविद्यिकव्यवहारावलम्बिभिः पदपदार्थकरूपना कर्तव्यवेति वेदान्तमतेऽपि निःशेषेत्यादौ विध्यादिव्यक्षय एव ।

प्रश्नः—व्यज्ञनाविषये महिमभृतमनूद्य खण्डयत ।

उत्तरं—ननु वाच्यादसम्बद्धं न प्रतीयतेऽन्यथा यतः कुतश्चिद् यस्य कस्यचिदर्थस्य ग्रतीतिप्रसङ्गः । इत्थञ्च व्यज्ञयव्यज्ञकभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धेतैव भवितुमर्हति । अतः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वरूपत्रयवतो लिङ्गात् साध्यज्ञानमनुमानं यदस्ति तद्रूप एव व्यज्ञयव्यज्ञकभावः । तथाहि—'ध्रम धर्मिक' इत्यादिपये यहे श्वनिवृत्या ध्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरध्रमणमनुमापयति । अनुमानप्रकारस्तु—गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्त्वात् यज्ञैवं तज्ञैवं यथा गृहम् । यत् यत् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्युपलब्धिर्पूर्वकमिति व्याप्तेरिति चेच हेतोरनैकान्तिकत्वात् । भीरुपि गुरोः प्रभोर्वा तिदेश्वीन प्रियानुरागादिना सत्यपि भयकारणे ध्रमति । किञ्च विरुद्धोऽपि हेतुर्थतो हि शुनो विभ्यदपि वीरत्वेन सिंहाज्ञ विभेति आप्तवाक्याभावाद् हेतुसन्दर्भेन संशयोऽपि भवति तत् कथमत्र साध्यसिद्धिः स्थात् । निःशेषच्युतेत्यादौ व्यज्ञकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तान्युपभोगे एव न निवद्धानि कारणान्तरस्नानादिनापि तेषां सम्भवात् । व्यज्ञनावादिना अधमपदसहायानामेषां व्यज्ञकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं प्रमाणसिद्धमिति कथमनुमानम् ? व्याप्त्यादभावेऽपि व्यज्ञनावादिमते शुंविधादेवंविधोऽर्थः प्रतीयतेऽतस्तन्मतेऽनैकान्तिकत्वादिकं दूषणं न भवति ।

इति पञ्चमोङ्गासः ।

अथ षष्ठोल्लासः

प्रश्नः—सभेदं सोदाहरणं काव्यं लिखत ।

उत्तरं—काव्यं त्रिविधमस्ति उत्तममव्याधमभेदात् । यत्र वाच्याभ्यमत्कारिव्यज्ञ-
भवेत्तत्काव्यमुलमं तदेव च ध्वनिरित्युच्यते । वैयाकरणीर्यथा प्रधानभूतस्फोटरूपव्यज्ञय-
व्यज्ञकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । अयं भावः—अनित्यवैर्णेः कथं नामार्थं-
प्रतीतिः स्यात् । प्रत्येकपदानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णस्योद्बोधकत्वाज्ञीकारेऽपि
यथाऽनुभूयते तथैव स्मर्यते इति नियमाभावात् 'रसः' इत्यनेन सर इत्यस्य 'राजा' इत्य-
नेन जरा इत्यस्य बोधः स्यात् । अतो वैयाकरणैः स्फोटः स्वीक्रियते । स्फुटत्यर्थो यस्मात्
स्फुट्यते व्यज्यते इति वा व्युत्पत्तिः । उक्तव्युत्पत्तिद्वयेन 'वर्णव्यतिरित्तो नादाभिव्यज्ञयो-
र्थप्रत्यायको नित्यः शब्दः स्फोटः' इति कलति । एवमेवालङ्कारिकैरपि तिरस्कृतं
वाच्यं येन तादृशं यद् व्यज्ञयं तदव्यज्ञनसमर्थस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यव-
हारः कृतः । वैयाकरणसमयेऽपि स्फोटरूपव्यज्ञयःयज्ञको ध्वनिरत्रापि व्यज्ञयव्यज्ञके-
शब्दार्थयुगलं ध्वनिः । यथा—निःशेषव्युत्पत्तेत्यत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधा-
नयेनाधमपदेन व्यज्यते । परवेदनानभिश्वेन परदुःखदातृत्वं तेनाधमत्वम् बोध्यम् ।
यत्र तु वाच्यापेक्षया व्यज्ञयं चमत्कारिन भवति तद् मध्यमं गुणीतभूव्यज्ञय-
नामकश्च काव्यं भवति । यथा—'प्रामतरुणं तरुण्या' इत्यत्र बजुतलतागृहे दत्तसंकेता
नागतेति व्यज्ञयं गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्तैव चमत्कारित्वात् ।

यत्र व्यज्ञयं स्पष्टं न प्रतीयते तदधमं काव्यं भवति तदेव चित्रमित्युच्यते । तद्
द्विविधं शब्दचित्रं वाच्यचित्रश्च । 'स्वच्छन्दोच्छलद्रच्छ' इत्यादि शब्दचित्रस्य
'विनिर्गतं मानदमारमन्दिरात्' इत्यादि च वाच्यचित्रस्योदाहरणं बोध्यम् । शब्द-
चित्रे शब्दो मुख्योऽर्थो गौणः । अर्थचित्रेऽर्थो मुख्यः शब्दो गौण इति ।

इति षष्ठोल्लासः ।

अथ सप्तमोङ्गासः

प्रश्नः—दोषसामान्यस्य लक्षणं प्रतिपाद्य सोदाहरणान् सोपपत्तिकान् पदगतान् दोषान् प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—‘उद्देश्यप्रतीतिविवातको दोषः’ इति दोषसामान्यस्य लक्षणम् । षोडश पददोषाः सन्ति । श्रुतिकद्गु १—श्रुतौ कद्गु यद् भवति तत् श्रुतिकद्गुच्यते । यथा अनद्गु-मङ्गलोत्यादिपद्ये ‘कार्तार्थ्यम्’ इति पदं श्रवणे कद्गु विद्यते । द्युतसंस्कृति २—ब्याकरण-लक्षणहीनं यद् भवति तत् पदं द्युतसंस्कृतीत्युच्यते । यथा—एतन्मन्दविपक्षे त्यादिपद्ये अनुनाथते इति पदं ‘आशिषि नाथः’ इति वार्तिकविश्वदत्वाच्च्युतसंस्कृति । अप्रयुक्तम् ३ तथा पठितमपि कविभिर्नाइतम् । यथा—‘यथायं दारुणाचार’ इत्यादिपद्ये दैवतशब्दः पुंसि पठितोऽपि ‘दैवतानि पुंसि वा’ इत्यत्र पुंसि कविभिर्न प्रयुज्यते । असमर्थम् ४ शक्तिरहितं, यस्मिन्नर्थे पठितस्तं प्रतिपादयितुमशक्तम् । यथा—‘तीर्थी-न्तरेषु स्नानेन’ इत्यत्र हन्तिपदम् । हनूधातुर्गमनार्थे पठितोऽपि तदर्थप्रतिपादनेऽशक्तः । निहतार्थम् ५ उभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । ‘यावकरसार्द’ इत्यत्र शोणित-शब्द उज्ज्वलीकृतरूपेऽर्थे निहतार्थः । अनुचितार्थम् ६ ‘तपस्विभिर्या’ इत्यत्र पशुपदं कातरताभिव्यज्ञकत्वादनुवितार्थम् । निरर्थकम् ७ पादपूरणमात्रप्रयोजनकम् । यथा—‘उत्कुञ्जकमलकेसर’ इत्यत्र हि पदम् । अवाचकम् ८ यथा—अबन्ध्यको-पुस्येत्यादिपद्ये जन्तुपदमदातर्थे प्रयुक्तं परन्तु तदर्थे जन्तुपदस्य शक्तिरेव नास्ति । अश्लीलम् ९ श्रीरस्यास्तीति श्रीलं सिध्मादित्वान्मत्वर्थीयो लच्चप्रत्ययः । रलयोरमेदात् रलीलं न श्लीलम् अश्लीलम् । अयवा श्रियं लातीति श्रीलम् । स त्रिविधो ग्रीष्माजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । ‘साधनं सुमहद् यस्य’ ‘लीलातामरसाहतः’ मदु-प्रवनविभिन्नः’ इत्यादीनि कमेणोदाहरणानि बोध्यानि । उक्तेषु त्रिष्ठूदाहरणेषु साधन-वायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यज्ञकाः । संदिग्धम् १० यथा—‘आलिङ्गितस्तत्रभवान्’ इत्यत्र वन्याभिति पदे वन्दीभूतायामुत वन्दनीयाभिति संशयः । अप्रतीतम् ११ यत्केवले शाब्दे प्रसिद्धम् । यथा—सम्यग्ज्ञानेत्यादिपद्ये आशयशब्दो वासनार्थो योगशाक्तादवेव प्रयुक्तः । प्राभ्यम् १२ लोके एव प्रसिद्धम् । यथा—राकाविभाव-रीत्यादिपद्ये कठिपदम् । नेयार्थम् १३ रुद्धिं प्रयोजनं विना शक्यसम्बन्धमात्रेण-शक्यार्थोपस्थापनम् । यथा—‘शरत्कालसमुक्षासि’ इत्यत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते । विलङ्घम् १४ यतोऽर्थप्रतीतिःर्थवहिता । यथा—अग्निलोचनसंभूतेत्यादि-

यदेऽत्रिलोचनसंभूतस्य चन्द्रस्य उयोतिरुद्गमनेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थो व्यवहितस्वात् किलष्टः । अविमृष्टविधेयांशम् १५ अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यथा—मूर्धन्मुद्भृतकृत्यादिपद्ये मिथ्यामहिमत्वं नातुवायमपि तु विधेयम् विरुद्धमतिकृत् १६ विरुद्धाचासौ मतिथ, तां करोतीति विरुद्धमतिकृत् । यथा—न प्रस्तं यदि नाम भूतकर्म्मेत्यादिपद्ये भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीक्षित करोति । भवस्य त्वा भवानी तस्याः पतिरिति रीत्या भवानीपतिशब्दः यज्ञदत्तपत्न्या पतिरितिवत् पत्यन्तरप्रतीति करोति । एषु प्रारम्भकाण्योदशदोषाः केवलपदगताः समासगताश्च अन्ये किलष्टादयः त्रयस्तु समासगता एव ।

प्रश्नः—पदांशदोषान् सोदाहरणान् प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—श्रुतिकटु—‘तद् गच्छ सिद्धैर्यै’ अत्र ध्यैर्ध्यै इति कटु । ‘यथाप्सरो विश्रम इत्यादिपद्ये’ मत्ताशब्दः क्षीबार्थं निहतार्थः । आदावजनमुज्जेत्यादिपद्ये दशामिति बहुवचनं निरर्थकम् । चापाचार्यस्त्रिमुरविजयीत्यादिपद्ये विजेय इति कृत्यप्रत्यय कप्रत्ययेऽवाचकः । ‘अतिपेलवमतिपरिमितवर्णम्’ ‘यः पूर्यते’ ‘विनयप्रणयैकैकतनम्’ एषु त्रिषु पेलवपूर्यप्रेतशब्दाः कमेण ब्रीडादिव्यजकाः । ‘कस्मिन् कर्मणि’ इत्यादिपद्ये कि पूर्वं साधुः उत साधुषु चरतीति सन्देहः । किमुच्यतेऽस्येत्यादिपद्ये वचःशब्देन गीशब्दो लक्ष्यते ।

प्रश्नः—साधारणान् वाक्यगतान् दोषान् सोदाहरणान् प्रतिपाद्या साधारणान् वाक्यगतान् सोदाहरणान् दोषान् प्रतिपादयत् ।

उत्तरं—च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकव्येति श्रीन् दोषान् विहाय त्रयोदशा दोषाः पूर्वमुक्ता वाक्येऽपि भवन्ति । ‘सोऽध्यैष्ट’ ‘स रातु’ ‘सायकसहायब्राह्मः’ ‘कुविन्दस्त्वम्’ ‘प्राब्रह्माद्’ ‘भूपतेरुपसर्पन्ती’ ‘तेऽन्यैर्वान्तम्’ ‘पितृवस्तिमहं वसामि’ ‘सुराल्योक्षासपरः’ ‘तस्याधिमात्रोपायस्य’ ‘ताम्बूलभृतगङ्गोऽयम्’ ‘वस्त्रवैदूर्यवरणैः’ ‘धमिष्ठस्य न कस्य’ ‘अपाङ्गसंसर्गितरङ्गितम्’ ‘श्रितक्षमा रक्तभुवः’ इत्यादिषु श्रुतिकटु-अप्रयुक्त-निहतार्थ-अनुचितार्थ-अवाचक-ब्रीडा-जुगुप्सा-अमङ्गलाशलील-सन्दिध-य-अप्रतीत-प्राम्य-नेयार्थ-किलष्ट-अविमृष्टविधेयांश-विरुद्धमतिकृद्दोषाः कमेण बोध्याः ।

प्रतिकूलवर्णम् १ रसप्रतिकूला यत्र वाक्येवर्णा भवेयुस्तत्, यथा—‘अकुण्ठोत्कण्डा, इत्यत्र । उपहत्तलुप्तविसर्गम् २-३ उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्, यथा—

‘धीरो विनीतः’ इत्यादौ । विसन्धिष्ठ विश्लेषः, सन्धौ अश्लीलत्वं, सन्धौ कष्टता वा ‘तत उदित उदारहारहारि’ ‘वेगादुद्धीय गगने’ ‘उव्यसावत्र तर्वाली’ इत्यादीनि क्रेण विसन्ध्युदाहरणानि । हतवृत्तम् ५ हतं वृत्तं यत्र तत्-लक्षणानुसरणैऽव्यशब्द्यम् । न प्राप्तो गुरुभावोऽन्ते लघुनायत्र तत्, रसाननुगुणं वेति विविधं हतवृत्तम् । यथा—‘असृतमसृतम्’ इत्यादिपद्ये हरिणीच्छन्दः तस्मिंश्च प्रतिपादं षष्ठाक्षरे यतिरुचिता । परन्त्वत्र चतुर्थपादे, ‘हा’ इति षष्ठाक्षरे परपदानुसन्धानामेक्षत्वेन यतिभज्ञादभ्रव्यत्वम् । ‘विकसितसहकारतारहारि’ अत्र हारिशब्दोऽप्राप्तगुरुभावान्तलघुरस्ति । ‘हा नृप हा बुध’ इत्यादौ हास्यानुकूलं दोध कृत्तं विपरीतम् । न्यूनपदम् ६ ‘तथाभूताद्वद्वा’ इत्यत्रास्माभिः ‘खिन्ने’ इत्यस्मात् पूर्वमित्यमिति च न्यूनम् । अधिकपदम् ७, यथा—‘स्फटिकाकृतिनिर्मलः’ इत्यत्राकृतिशब्दः । कथितपदम् ८ ‘अधिकरतततत्त्वम्’ इत्यादौ लीलाशब्दः । पततत्रकर्षम् ९ पतन् हसन् प्रकर्ष उत्कर्षो यत्र वाक्ये तत् । अलंकारकृतस्य बन्धकृतस्य वा प्रकर्षस्य यत्रोत्तरोत्तरं पातः । ‘कः कः कुत्र न’ इत्यादिपद्ये यथा । समाप्तपुनरात्तम् १० समाप्तमध्य च पुनरात्तम् । यथा—‘केङ्कारः स्मरकार्मुकस्य’ इत्यत्र तनोतु वः इति समाप्तमेव वाक्यं नवेत्यादिविशेषणैन पुनरुपादीयतेऽतः समाप्तपुनरात्तम् । द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धम् ११ द्वितीयार्धगतमेक वाचकं शेषम् अवाशिष्टं यस्य तादृशं प्रयमार्धं यत्र वाक्ये । यथा—‘मस्तणवरणपात्तम्’ ‘भूः सदर्भा तत् तस्मात् मस्तणवरणपातं गम्यताम्’ इति वाक्यं द्वितीयार्धगतेन तदित्यनेन पूर्यते । अभवन्नमयोगम् १२ अभवन् मतः (इष्टः) योगः (सम्बन्धः) यत्र । यथा—‘त्वमेव’ सौनदर्या’ इत्यादौ यदित्यत्र तदिति तदानीमित्यत्र च यदेति वचनं नास्ति । अनभिहितवाच्यम् १३ अवश्यवक्तव्यमनुकूलं यत्र । यथा—‘त्वयि निबद्धरतेत्यादौ अपराधस्य लवमर्पति वाच्यम् । अस्थानस्थपदम् १४ अस्थनेऽयोग्यस्थाने तिष्ठतीति अस्थानस्थम् । अस्थानस्थं पदं यत्र । यथा—‘प्रियेण संप्रस्तु’ इत्यादिपद्ये ‘काचिन्न विजहौ’ इति वाच्यम् । अस्थानस्थसमाप्तम् १५ यथा—अयापि स्तनशैलदुर्गविषमे’ इत्यादिपद्ये क्रुद्धस्य चन्द्रमस उक्तौ समाप्तो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः । संकीर्णम् १६ यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—‘किमिति न पश्यसि कोपम्’ इत्यादौ पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि इमं कण्ठे गृहाणेत्यादिकं बोध्यम् । गमितम् १७ यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—‘लग्नं रागावृताङ्गं’ इत्यादौ ‘विदितं तेऽस्तु’ एतत् प्रयोजनं विनैव गमितं कृतम् । प्रसिद्धिहतम् १८ प्रसिद्धिमतिकाष्टम् । ‘मञ्जीरादिषु

रणितप्रायै पक्षिषु च कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु च गर्जित-
प्रभुष्म् ॥ इयं प्रसिद्धिबोध्या । यथा—महाप्रलयमाहतेत्यादौ सिंहनादे रवः
भमप्रकमता १९ भमः प्रकमः प्रस्तावो यत्र तस्य भावः । यथा—‘गाहन्तां भहिषा’
इत्यादिपद्ये गाहन्तामिति कर्तृतिरुः प्रकमात् क्रियन्तामित्यत्र तद्भक्तः । अकमः २०
अविद्यमानः कमो यत्र यथा—लग्नं रागावृत्ताङ्गया’ इत्यादौ इति श्रीनियोगात्
इति वाच्यम् । अभतपरार्थम् २१ अभतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र । यथा—‘राम-
मन्मथशरणे । इत्यादिपद्ये ताटकामरणप्रकरणे बीभत्सरसे विच्छद्यस्य शृङ्गारस्य
व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः ।

प्रश्नः—अर्थदोषान् प्रतिपादोदाहरणेषु सङ्गमयत ।

उत्तरं—त्रयोविंशतिरर्थदोषाः सन्ति । अपुष्टः १ मुख्यार्थानुपकारी यथा—
अतिविततगगनसरणीत्यादिपद्ये अतिविततत्वादयो मुख्यार्थं नोपकुर्वन्ति । कष्टः २
दुरुहः । यथा—सदा मध्ये यासामित्यादौ यासां कविष्वचीनां मध्ये सुकुमारविचित्र-
मध्यमात्मकविमार्गां भारती चमत्कारं वहति ताः गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमित्तर-
काव्यवत् प्रसन्ना भवन्त्वत्यादिर्थो दुरुहः । व्याहतः ३ पूर्वं कस्यचिदपकर्षमुत्कर्षं
चा प्रतिपाद्य पुनस्तदन्नयाकरणम् । यथा—‘जगति जयिनस्ते ते’ अत्र यं माधव-
म्प्रतीन्दुकलादयस्तुच्छप्रायाः स माधव एव मालत्यामुत्कर्षार्थं चन्द्रिकात्ममारोप-
यति । मुनस्तकः ४ शब्देन ज्ञातः मुनस्तेनैव प्रतिपादितः । यथा—अत्रज्वालावलीडेत्यादौ
चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनस्तकः । दुष्कमः ५ दुष्टः अनुचितः कमो यत्र । यथा—
भूपालरत्नेत्यादौ मातङ्गस्य प्रावृनिर्देशो युक्तः । ग्राम्यः ६ ग्रामे भवः । यथा—
‘स्वपिति यावदयं निकटे जन’ इत्यत्र रिरंसोयाः स्पष्टकथनम् । सन्दिग्धः ७ यथा—
मात्सर्यमुत्सारयेत्यादिपद्ये प्रकरणायभावात् सन्देहः । निर्हेतुः ८ निष्क्रान्तो हेतुर्य-
स्मात् हेतुरहित इत्यर्थः । यथा—‘गृहीतं येनासीः’ इत्यादिपद्ये शब्दत्यागे हेतुर्न
गृहीतः । प्रसिद्धिविरुद्धः ९ । यथा—‘इदं ते केनोक्तम्’ इत्यत्र कामस्य चक्रं लोकेऽ-
प्रसिद्धम् । विद्याविरुद्धः १० । यथा—सदा स्नात्वा निशीथिन्यामित्यादौ ग्रहोपराग-
दिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशाल्येण निषिद्धम् । अनवीकृतः ११ एकप्रकारेणैव
निर्दिष्टः । यथा—‘ग्रासाः श्रियः सकलकामदुष्टास्ततः किम्’ इत्यादौ ततः किमिति
न नवीकृतम् । सनियमपरिवृत्तः १२ सनियमत्वेन वक्तुमुचितः अनियमत्वेनोक्तः ।
यथा—यत्रानुस्थितिर्थमेवेत्यादौ ‘छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याऽमतैवोचिता’

श्रुति वाच्यम् । अनियमपरिवृत्तः १३ अनियमत्वेन वक्तुमुचितो नियमत्वेनोक्तः । यथा—वक्त्राम्भोजमित्यादौ 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः । विशेषपरिवृत्तः १४ विशेषेण वक्तुमुचितोऽपि सामान्येनोक्तः । यथा—श्यामां श्यामलिमानमानयतेत्यादौ 'ज्योत्स्नाम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः । अविशेषपरिवृत्तः १५ सामान्येन वक्तुमुचितोऽपि विशेषेणोक्तः । यथा—कल्पोलवेलितदृष्टिदित्यादौ 'एकेन किं न विहितो भवतः स नाम' इति सामान्यं वाच्यम् । साकाङ्क्षः १६ अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपीत्यादौ ज्ञारत्नम् 'उपेक्षितुम्' इत्याकाङ्क्षति । अपदयुक्तः १७ अपदे अस्याने युक्तः संबद्धः । यथा—आशा शक्तिशामणिप्रणयिनीत्यादौ 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यत एव समाप्यम् । सहचरभिज्ञः १८ सहचरेभ्यः सहोच्चरितेभ्यो भिज्ञः विजातीयः । यथा—श्रुतेन बुद्धिरित्यादौ श्रुतादय उत्कृष्टा व्यसनमूर्खते च निकृष्टे । प्रकाशितविरुद्धः १९ प्रकाशितः विवक्षितार्थाद् विरुद्धोऽर्थो येन । यथा—लग्नं रागावृताङ्गयेत्यादौ विदितं तेऽस्तित्वत्यनेन श्रीस्तस्मादपसरतीति विरुद्धे प्रकाशयते । विध्ययुक्तः २० यत्र विधानं युक्तं न भवेत् । यथा—'प्रयत्नपरिबोधितः' इत्यादौ शयितः प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् । अनुवादायुक्तः २१ यत्रानुवादो युक्तो न भवेत् । यथा—'अरे रामाहस्ताभरण' इत्यादौ 'विरहिप्राणदमन' इति नानुवाद्यम् । त्यक्तपुनः स्वीकृतः २२ 'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यादौ विदितं तेऽस्तित्वत्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपातः । अश्लीलः २३ यथा हन्तुमेव प्रवृत्तस्येत्यादौ पुरुषलिङ्गस्यापि प्रतीतिः ।

प्रश्नः—सोदाहरणा रसदोषा लेख्याः ।

उत्तरं—रसदोषाङ्गयोदश सन्ति । रसस्य, स्थायिभावस्य व्यभिचारिणः, स्वशब्देनोक्तौ कमेण त्रयो दोषाः । 'सवीडा दयितानने' 'तामनङ्गजयमङ्गलश्रियम्' 'संप्रहारे प्रहरणैः' इत्यादीनि कमेणोदाहरणानि ज्ञेयानि । अनुभावस्य कष्टकल्पनया व्यक्तिः ४ । यथा—कर्पूरधूतिधवलेत्यादौ उद्दीपनालम्बनरूपः श्रङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । विभावस्य कष्टकल्पनयां व्यक्तिः ५ । यथा परिहरति मतिमित्यादौ रतिपरिहरादीनामनुभावानां करुणादावपि संभवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः । प्रतिकूलविभावादिप्रहः ६ प्रसादे वर्तस्वेत्यादौ श्रङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्व व्यभिचारी उपातः । दीप्तिः पुनः पुनः ७ यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । अकाण्डे प्रथनम् ८ अकाण्डे अनवसरे रसस्य प्रथनं विस्तारः । यथा—वैणीसंहारे

द्वितीयेऽङ्कुरेऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते सानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । अकाष्मा छेदः ६ यथा—वीरचरिते द्वितीयेऽङ्कुरे राघवभार्गवयोर्धारा धिरुदे वीरसे 'कङ्कना मोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ । शृङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः १० यथा हा ग्रीवस्य । अद्विनोऽनुसंधानम् ११ यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्कुर बाब्रव्यागमने सागर काया विस्तृतिः । प्रकृतिविपर्ययः १२ दिव्यादिव्यदिव्यादिव्यभेदात् प्रकृतयति विधाः सन्ति । तद्विपरीतवर्णनम् । यथा कुमारसंभवे शम्भोः शृङ्गारवर्णनम् । शृङ्गस्याभिवानम् १३ यथा कर्पूरमण्डयां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमन्त हस्त्य वन्दिवर्णितस्य राजा प्रशंसनम् ।

प्रश्नः—के दोषाः कुत्रादोषाः कुत्र गुणाः कुत्र च दोषगुणरहिताः इति सोदाहरणं लिखत ।

उत्तरं—प्रसिद्धेऽर्थे निर्हेतुरदुष्टः । यथा—चन्द्रं गतेत्यादौ । अनुकरणे स दोषा अदोषाः । यथा—मृगचक्षुषमित्यादौ । अप्रयुक्तनिहतार्थैः श्लेषादावदुष्टैः यथा—येन च्वस्तमनोभवेनेत्यादौ । वक्त्रायौचित्यात् क्वचिद् दोषोऽपि गुणं भवति क्वचिन्द दोषे नापि गुणः । यथा—वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादृशे रसे व्यक्ते कष्टत्वं गुणः । 'दीधीङ्गवीङ्गसम्' इत्याद्युदाहरणम् । नीरसे न गुणं नापि दोषः । यथा—'शीर्णग्राणाङ्गप्रिपाणीन्' इत्यादौ । अश्लीलं सुरतारम्भगोष्ठय शमकथासु गुणः । यथा—करिहस्तेनेत्यादि, उत्तानोऽङ्कुरमण्डूकेत्यादिचार्यन्दिग्रं भवति वाच्यमहिम्ना क्वचित्प्रियतार्थप्रतीकृत्यैन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुणः । यथा—पृथुकार्तस्वरपात्रमित्यादौ । प्रतिपादप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे स्वयं परामर्शे वाऽप्रतीतं गुणः । यथा—'आत्मारामा' 'षडधिकदशने'त्यादि । अधमप्रकृत्युक्तिषु प्राप्तये गुणः । यथा—पुष्पोत्करं कमलभक्तनिभमित्यादि । न्यूनपदं क्वचिदगुणः क्वचिन्न गुणो नापि दोषः । गाढालिङ्गनेत्यादि तिषेत् कोपवशादित्यादि ॥ क्रमेणोदाहरणम् ॥ अधिकपदं क्वचिद् गुणः । यथा—'वद वद जितः' इत्यादौ कथितपदं लाटाज्ञाप्राप्ते अर्थान्तरसङ्कमितवाच्ये विहितस्यानुवाच्यत्वे च । 'सितकरकरुचिरविभा' 'तद्वाजायन्ते गुणः' 'जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्' इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि । पतत्रकर्षं क्वचिद् गुणः, यथा—प्राग्प्राप्तेत्यादौ । समाप्तपुनरात्मं न क्वचिद्वैष्णवः नापि गुणः । यत्र न विशेषणदानार्थं पुनर्ग्रहणमपि तु वाक्यान्तरमेव कियते । यथा—'प्राग्प्राप्त' इत्यादौ । अपदस्थसमां क्वचिद् गुणः । यथा—रक्षाशोकेत्यादौ ।

गर्भितपणि क्वचिद् गुणः । यथा—‘भवाम्यपहस्तितरेखः’ इत्यादि । क्वचित् संचारिणः स्वपदोक्तावपि न दोषः । यथा—‘श्रौतसुक्येन कृतत्वरा’ इत्यादि । प्रकृतरसपरिपोष-कृतो विरुद्धस्य संचार्यादिर्वाच्यत्वेनोक्तिर्गुणावहा भवति । यथा—‘क्वाकार्यं शशाल-द्वमणः’ इत्यादौ ।

प्रश्नः—रसयोर्विरोधपरिहारः कथं भवति ?

उत्तरं—रसयोर्विरोधो द्विविधोऽस्ति दैशिकः कालिकश्च । ययोर्देशिको विरो-धोऽस्ति तयोरेको भिजसंश्रयः कार्यः । ययोः कालिको विरोधोऽस्ति तयोर्मध्ये शिशो रसो निवेशनीयः । यथा वीरभग्नानकयोर्देशिकविरोधोऽस्ति तस्माद् भग्नानकः शत्रुगतत्वेन वर्णनीयः । शान्तश्छारयोः कालिकविरोधोऽस्ति तत्रान्यो रसो मध्ये निवेश्यः । यथा नागानन्दनाटके शान्तस्य जीमूतवाहनस्य ‘अहो गीतम्’ ‘अहो वादित्रम्’ इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयत्रीं प्रति श्छारो निबद्धः । किञ्च—विरुद्धोऽपि कथित् रसः प्रधानरसेन सह स्मर्यपाणश्चेत् न दुष्टः । साम्येन विवक्षितोऽयच्चा प्रधानरसोपकारको विरुद्धो न दुष्टः । ‘अर्थं स रसनोत्कर्षो’—‘दन्तक्षतानि करजैश्च’—‘क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्षः’ इत्यादीनि क्रमेणोदाहरणानि ।

प्रश्नः—‘यत्तदोनित्यः सम्बन्धः स्पष्टीक्रियताम् । अथवा ‘श्रीपाङ्ग-संसर्गिं’ इत्यादिपद्ये योऽसाविति पदद्वयमनुवादमात्रप्रतीतिकृत् कथम् ?

उत्तरं—प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तत्त्वद्वद्दो यच्छब्दोपदानं नापेक्षते । कातर्य केवला नीतिः—‘द्वये गतं संप्रति’—‘उत्कम्पिनी’ इत्यादीन्युदाहरणानि । एव-भुत्रवाक्ये गृहीतो यच्छब्दः पूर्वाक्यानुगतस्य तत्त्वद्वद्दस्तत्त्वद्वदोपदानं नापेक्षते । यथा—‘सामु चन्द्रमस्ति पुष्करैः’ इत्यादौ पूर्वं पठितस्तु यच्छब्दस्तत्त्वद्वदोपदानं नूनमपेक्षते । कविदनुपादानेऽपि सामर्थ्याद् द्रव्यमणि प्रतीयते । यथा—‘ये नाम केचिदिह’ इत्यत्र य उत्पस्यते तम्भ्रतीति गम्यते । एवच ‘श्रीपाङ्गसंसर्गिं’ इत्यादिपद्ये यच्छब्दस्तत्त्वद्वदानुपादानात् साकोङ्क्षः । न चादशशब्दोऽपि तत्त्वद्वार्थं प्रतिपाद-प्रतीति वाच्यम् ‘असौ मरुचुम्बित’ इत्यादौ तत्त्वद्वार्थप्रतीत्यभावात् । इतरथा ‘कर-गालकशलेत्यादौ ‘स’ इत्यस्यानर्थक्वां स्यात् । न द्वुं ‘योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलम्’ इत्यत्र यथा इदं शब्दस्तत्त्वद्वार्थमाह तथाऽदशशब्दोऽपि कथयितुमर्हतीति चेन्नात्रैव नोक्यान्तरेऽदसो ग्रहणं कार्यं न तु तत्रैव । यच्छब्दस्य समीपे स्थितस्तु प्रसिद्धि ग्रामृशति । यथा—‘यत्तदूर्जितमत्युप्रमि’ त्यादिपद्ये । न च ‘कल्याणानां त्वमसी’ त्यादि-

पद्येऽविमृष्टविधयांशोऽपरिहायो यच्छब्दस्यैकस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि द्वितीयस्य साकृत्क्षत्वादिति वाच्यम्, यदिति येन केनचिद्रूपेण स्थितं सर्वांतमकं वस्त्वाक्षिसं तथा भूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

प्रश्नः—अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादिवाक्यार्थं कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोदण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः । उपरितनं सन्दर्भं स्पष्टयत ।

उत्तरं—अत्राभवन्मतयोगोदाहरणे 'सद्मामाङ्गमागतेने'त्यादिपये यदि केष्वादये आकर्णनक्रियां कर्मणि तदा कोदण्डं शरानिति द्वितीया प्राप्नोति 'केष्वादया' इत्यनुशासनात् । यदि कोदण्डादीनां वाक्यार्थविधयाऽन्वयस्तहिं 'ओवीरः समाप्तातः' इत्यादिवत् 'कोदण्डः शरा' इति प्रथमा स्यात् कर्मत्वाद्यभावात् प्रापदिकार्थं भावे प्रथमाविधानाच । ननु यच्छब्देन कोदण्डादिरेव प्रतीयते तत्क्षय यच्छब्दात् तृतीया तथैव कोदण्डादितस्तृतीया युक्तैवेति चेत तथा सति कोदण्डदीनां मुनरूपादानं घटो घट इतिवत् व्यर्थं स्यात् । न च कोदण्डादिर्यच्छब्दविशेषणमयवा यच्छब्दार्थस्य कोदण्डादिर्यविशेषणमिति वाच्यम्, आद्य येन कोदण्डे यत् शराः समाप्तादितं तत् आकर्णयेति वाक्यार्थपर्यवसानेन 'केन कोदण्डेन शराः' इति विशेषकाङ्क्षाया अनिवृत्तिप्रसङ्गः । कोदण्डेन येन यत् शराः समाप्तादितदाकर्णयेति द्वितीयकल्पेऽपि पूर्वोक्त एव दोषः । ननु येन यदिति सामान्यतो वै केन केन किं किमिति विशेषप्रसरणे सति तच्छान्तर्यार्थं कोदण्डेन शरा इत्यायुक्तमिति चेत्त केन केनेति प्रश्नाभावात् ।

प्रश्नः—'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यस्य क आशयः ।

उत्तरं—ननु भगवत्प्रकर्मे तस्यैव शब्दस्य प्रयोगः कर्तव्य इति यदुक्तं तद् वद्याधातं नातिशैते तादृशस्थले कथितपदाङ्गीकारात्, इति चेष्टोद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभिस्थल एवैकं पदप्रयोगनिषेधस्याङ्गीकारात् । तद्विषये तस्यैव शब्दस्य, सर्वनाम्नो प्रयोगं विना दोषाङ्गीकारात् । यथा—'उद्देति सविते'त्यादिपये उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावसत्त्वात् तच्छब्दस्यैव मुनरूपादानम् । रक्षादिपदप्रहृण्यौ तु अर्थान्तरतयेव प्रभासमानः प्रतीतिं स्थगयेदिति ।

इति सप्तमोङ्गासः ।

अथ अष्टमौल्लासः

प्रश्नः—गुणालङ्घारयोरन्यमतनिराकरणसहितं सलक्षणमन्तरं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—ये प्रधानस्य रसस्य धर्माः सन्ति । यथाऽऽरमनः शौर्यादयो धर्माः सन्ति । ये च रसोत्कर्षस्य हेतुभूताः । ये च रसं विना नावतिष्ठन्ते ते गुणा इत्युच्यन्ते । शौर्यादयो धर्मा आत्मन एव न तु शरीरस्यैवमेव माधुर्यादयो रसस्यैव धर्माः न तु वर्णनाम् । ये शब्दार्थद्वारेण संभविनं रप्तं कदाचिदुपकुर्वन्ति न तु सर्वदा । यथा हारादयः कण्ठायज्ञानामतिशयाधानद्वारेण आत्मनोऽप्युपकारकास्तथैव शब्दार्थ-द्वारेण ये कदाचित् संभविनं रसमुपकुर्वन्ति तेऽनुप्रासोपमादयोऽलङ्घार इति नाम्ना व्यवहियन्ते । गुणा रसं विना नावतिष्ठन्तेऽलङ्घारा श्रवतिष्ठन्ते । गुणाः सर्वदा रसोपकारका अलङ्घाराः कदाचिदेवेति गुणालङ्घारमेदः । ननु गुणालङ्घारयोर्गृहिणिकाप्रवाहे-णैव मेदः । समवायवृत्त्या अपृथक् स्थित्यात्मकसम्बन्धेन शौर्यादयः, संयोगेन हारादय इति गुणालङ्घारमेदस्य ओजःप्रसूतीनामनुप्रासोपमादीनां भयेषामपि समवाय-वृत्तिदर्शनेन व्यभिचारादिति चेत्, गुणालङ्घारयोरुक्तरीत्याऽकाव्यमेदस्त्वात् । न च ‘काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदितिशयहेतवस्त्वलङ्घाराः’ इति गुणालङ्घारयोर्लक्षणं स्यादिति वाच्यम्, समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार आहोस्वित् क्तिपयैः ? आद्येऽसमस्तगुणा गौडी पाश्वाली ■ रीतिः कथं काव्यस्यास्मा, वामनमते—‘रीतिरात्मा काव्यस्य’ इति काव्यलक्षणात् । ‘अन्ये अद्रावत्रैत्यादिपयेऽलङ्घाराभावेऽपि ओजः-प्रभृतिगुणानां सत्त्वात् काव्यव्यवहारप्राप्तिः । अलङ्घारलक्षणमपि वामनोक्तं न युक्तं ‘स्वर्गप्राप्तिरनेनैव’ इत्यन्ते गुणाभावाद् गुणकृतशोभातिशयहेतुत्पाभावादलङ्घारस्य । गुणनिरपेक्षौ विशेषोक्तिव्यतिरेकावेव ‘स्वर्गप्राप्तिरित्यादिपये काव्यव्यवहारस्य प्रवर्तकौ ।

प्रश्नः—गुणाः कति सन्ति ? कस्मिन् २ रसे तेषां स्थितिः ? किञ्च तेषां लक्षणम् ?

उत्तरं—गुणात्मयः सन्ति माधुर्योजःप्रसादात्म्याः । ‘आहादकत्वं माधुर्यं श्वस्त्रारे हुतिकारणम्’ अर्थात् हुतिकारणम् आहादकत्वं नाम आनन्दस्वरूपत्वं माधुर्यमुच्यते । अर्थं गुणः सम्भोगश्वस्त्रारे, करुणे, विश्रलम्भे, शान्ते च क्रमेणातिशयाधायको भवति । ‘दीप्त्यात्मविस्तृते हेतुरोजो धीरस्तिथिः’ दीप्तिरूपा या आत्मनवित्तस्य

विस्तुतिस्तस्य हेतुः । अयमपि वीरे वीभत्से रौप्रे कमेणाधिकः । 'शुष्केन्धनाग्निवा-
स्त्वच्छजलवत् सहसैष यः । व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥' हाते
प्रसादलक्षणम् ।

प्रश्नः—प्राचीनोक्तानां दशशब्दगुणानां दशार्थगुणानां च कथं त्रिगुणोष्वन्तर्भावः ?

उत्तरं—बहूनां पदानामेकपदवद्भासनरूपो यः इतेषः । यत्वा गादताशिथिलता-
क्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणा उदारता, यशोजोभिश्रितसैविष्यरूप-
प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः । पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं प्रकारान्तेरण साक्षात्प्राप्तसू-
प्रसादेनार्थव्यक्तिश्चरितार्थी । यथा रीत्याऽरव्धं तत्त्वे समाप्नमिति मार्गभिदरूपा-
समता क्वचिद्दीप्तः । यथा—'मातङ्गः किमु वल्यते?' इत्यादौ सिहाभिधाने मसूर-
मार्गत्वागो गुणः कष्टत्वाम्यत्वयोदैषेषु गणनादपारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्जवल्यरूप-
कान्तिश्व स्वीकृता । इत्यं दशशब्दगुणानामन्तर्भावो भवति । पञ्चविधा त्रैद्विरस्ति
१—यथा पदार्थे वाक्यरचनम् चन्द्र इति वक्तव्ये 'अत्रिलोचनसंभूतं ज्योतिः' । वाक्यार्थे
पदस्याभिधानम् २—पूर्वस्य वैपरीत्यमुदाहरणम् । ३—एकवाक्यार्थस्यानेकवाक्येन प्रति-
पादनम् ४—अनेकवाक्यार्थस्यैकवाक्येन प्रतिपादनम् ५—विशेषणस्य सार्थकत्वम्
इये त्रैद्विर्यदोष इत्युक्तं तद् वैचित्र्यमात्रं न तु गुणः । तदभावेऽपि काव्यज्यवद्वा-
प्रवृत्तेः । अमुष्टार्थनिराकरणेन साभिप्रायत्वरूपमोजः, अधिकपदत्वनिराकरणेनार्थ-
वैमत्यात्मा प्रसादः, अनवीकृतनिराकरणेन उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अमङ्गलरूपा-
इलीलनिराकरणेन अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यरूपोदारता च आम्यनिरा-
करणेन स्वीकृता । स्वभावोक्त्यलङ्घरेण अर्थव्यक्तिः, रसध्वनिना रसवदलाङ्काररूपगुणी-
भूतव्यङ्ग्येन च दीप्तरसस्पा कान्तिः, क्रमस्य योऽतिक्रमस्तस्य याऽस्फुटता तत्र या-
युक्तस्तसम्बन्धरचनारूपः इतेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम् । अवैषम्यरूपा समता दोषा-
भावो न तु गुणः । अर्थदर्शनरूपो यः समाधिः स न गुणो यतो द्यन्येनावणितस्य वर्णि-
तस्य वाऽर्थत्यानुसन्धानं विना काव्यनिर्माणं न भवितुमर्हति । काव्यशरीरकारणं
गुणो न भवितुमर्हति तस्मादर्थगुणा अपि पृथक् न वक्तव्याः ।

प्रश्नः—कस्य गुणस्य के वर्णा व्यञ्जका इति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।

उत्तरं—टठडदवर्जिताः कादयो मान्ता निजवर्गान्त्ययुक्ताः शिरसि, तथा
हस्तस्वरयुक्तौ रेफणकारौ अत्पसमासो मध्यमसमासो वा तथा च माधुर्यवती रचना

माधुर्यस्य व्यजिका भवति यथा—अनङ्गरङ्गप्रतिममित्यादि । आद्यतृतीयाभ्यां सह द्वितीयत्वतुर्थयोः सम्बन्धः । तथा रैकस्याध उपरि उभयत्र वा सम्बन्धः । समानारयोः कयोश्चित् संयोगः । टठड्डाः शकारः षकारो दीर्घसमासो विकटरचना च योजोनामकस्य गुणस्य व्यजिका भवति, यथा—मूर्धनीमुदृक्षत्कृत्तेत्यादि । येन शब्देन निमासेन रचनया वा श्रवणमात्रेणार्थज्ञानं भवेत् स प्रसादव्यजकः । यथा—परिम्लानं नीनस्तनजवनेत्यादि ।

प्रश्नः—रचनावृत्तिवर्णनामन्यथात्वं कथं भवतीति सोदाहरणं प्रतिपादयत ।
 उत्तरं—यद्यपि रचनादयो गुणाधीनास्तवापि वक्त्रौचित्यात् वाच्यौचित्यात् वैवन्धौचित्याच्च क्वचिद् रचनादीनामन्यथात्वमपि भवति । यथा—‘मन्थायस्तार्णवाम्भः’ इत्यादि ‘प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलन’ इत्यादि च । आद्य भीमसेनो वक्ता द्वितीये तु वाच्ये कुम्भकर्णोत्तमाङ्गे—तदपेक्षया रचना । एवं प्रवन्धापेक्षयाऽऽहयायिकायां शृणुरेऽपि न मसृणवर्णदयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः । नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः ।

इत्यष्टमोळ्हासः ।

अथ नवमोळ्हासः

प्रश्नः—वृत्तयः कति भवन्ति, किञ्च तासां लक्षणं, किञ्चोदाहरणम् ?

उत्तरं—सविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिः । तिस्रो वृत्तयः सन्ति । उपचागरिका परवा कोमला च । ‘माधुर्यव्यजकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते’, ‘ओजःप्रकाशकैस्तु परवा’ ‘कोमला परैः’ इति कमेण लक्षणानि । माधुर्योजोगुणयोर्भे उदाहरणे ते आद्ययोरुदाहरणे । कोमलायास्तु—‘अपसारय धनसारमि’त्यादिकम् । एता एव वैदर्भी—गौडी—पाञ्चालीति नाम्ना कमेण व्यपदिश्यन्ते । कोमला तु प्राम्येत्यपि भण्यते वृत्तिरेव रीतिरिति कथ्यते ।

प्रश्नः—सलक्षणान् समेदान् सोदाहरणान् शब्दालङ्कारान् प्रतिपादयत ।

उत्तरम्—अस्योत्तरं निम्नप्रकोष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अलङ्कारः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
वक्त्रोक्तिः	यदुक्तमन्यथे-	१ श्लेषण २ काक्वा	नारीणामनुकूलमाचरसि-
अनुप्रासः	वर्णसाम्यम- नुप्रासः	छेकानुप्रासः वृत्त्यनुप्रासः लालानुप्रासः	युरुजनेत्यादि-
छेकानुप्रासः	सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः		ततोऽरुणपरिस्पन्देति-
वृत्त्यनुप्रासः	एकस्याप्यस- कृत् परः		
लालानुप्रासः (पदानुप्रासः)	शान्दस्तु ला- लानुप्रासः	१ पदानाम् २ पदस्य ३ एकसमासे ४ भिन्नसमासे ५ समासासमासयोः (प्रातिपदिकस्य)	यस्य न सविधे- वदनं वरवर्णिन्याः- सितकरकरेति-
यमकम्	अर्थे सत्यर्थ- भिन्नानामि- त्यादि	इदं पादजं भवेदम् , द्विधा विभक्ते पादे विंशतिभेदम् , त्रिखण्डे त्रिशत् , चतुःखण्डे चत्वारिंशत् , प्रथमपादस्य तृतीयपादयमने- प्रथमस्य द्वितीये तृतीयस्य चतुर्थे- श्लोकाभ्यासे द्वितीयपादान्तभागस्य चतु- र्थपादान्तभागयमने- आदिभागस्यान्तभागयमने- आधन्तिकं पूर्वार्थं-उत्तरार्थं आधन्तिकमन्तादिकं चेति- द्वयोरप्यर्ध्योराधन्तिकान्ता- दिके च- अनियतस्थानावृत्ति-	सन्नारीभरणोपायम् विना यमेनोनयता सु- खादिना- सत्त्वारम्भरतो- अनन्तमहिमव्याप्त- यदानतोऽयदानतः । सरस्ती प्रसादं मे- ससारसाकमित्यादि-

अलङ्कारः	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
इलेपः	वाच्यभेदेन भिन्ना यत्	वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति- प्रत्यय-विभक्तिवचनभेदात् प्रकृत्याधृभेदाभावाच्च नवक्रियः ।	
चित्रम्	तच्चित्रं यत्र वर्णानाभिति-	१ वर्ण- २ पदे- ३ लिङ्गे- ४ भाषायाम् ५ प्रकृतौ- ६ प्रत्यये- ७ विभक्तौ- ८ वचने- ९ प्रकृत्यादिभेदाभावे-	अलङ्कारः शङ्काकरेति- पृथुकार्त्तस्वरपात्रम्- भक्तिप्रहेति- महदे सुरसंधम्मे- अयं सर्वाणि- रजनिरमणमौले:- सर्वस्त्वं हरेति- भक्तिप्रहेति- योऽसङ्कृत परगोत्राणाम्- मारारिशक्तेति- सरला बहुलारम्भेति- भासते प्रतिभासारेति- रसासाररसेति- अरिवधदेहशरीरः
पुनरुक्तवदा- भासः	पुनरुक्तवदा- भासो विभि- त्त्वाकारशब्द- गा । एकार्थ- तेव	शब्दे- मुरजे पदे- सर्वतोभद्रे- सभङ्गशब्दनिष्ठः- अभङ्गशब्दनिष्ठः- शब्दार्थनिष्ठः-	न चकास्त्वयङ्गनारामाः- ततुवपुरजघन्योऽसौ-

प्रश्नः—‘अर्थभेदेन शब्दभेदः’—‘काव्यमार्गं स्वरो न गण्यते’ अनयोः
क आशयः ।

उत्तरं—अयं भावः ‘सङ्कुदुर्भितः शब्दः सङ्कुदेवार्थं गमयति’ इति नये एक-
शब्देनैकस्त्वयार्थस्य प्रतीतिरर्थद्वयप्रतीत्यर्थं श्लेषप्रस्थले एकाकारौ द्वौ शब्दौ स्त
इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । तौ चैकेन प्रयत्नेनैकदोच्चार्थतया पृथक्तया तातुभूयेते । तस्य
भिन्नसमासानामिन्दशत्रुप्रभृतीनां श्लेषे उदात्तातुदातादिस्वरभेदादेकरूपतया भासन-
मत्तुपपञ्चमिति, चेत्त, ‘काव्यमार्गं स्वरो न गण्यते’ इत्यङ्गीकारात् । अत एव ‘विभाषा

छन्दसि, १ । २ । ३६ । इति पाणिनीयसूत्रे तन्नेण आवृत्या 'वाऽच्छन्दसीति' नवं प्रशिलध्य भाषायामपि वैकल्पिकी एकशुतिरझीकियते ।

प्रश्नः—अभङ्गश्लेषः शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा ? श्लेष उपमाद्यः लङ्कारबाधको न वा ? शब्दरूपोऽर्थरूपश्च श्लेषोऽर्थालङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु अभङ्गश्लेषः स्वरितादिगुणमेदाभावादेकप्रश्नत्वोच्चार्यत्वादर्थवम् त्वतिप्रत्वाच्चार्यश्लेषः कथं नाभ्युपगम्यते इति चेन्न, दोषगुणालङ्कारविभागस्यान्वयव्यतिरेकात्मविधायित्वात् । शब्दपरिवृत्तिसहे 'स्तोकेनोच्चतिमायाति' इत्यादावेवार्थं श्लेषस्य सत्त्वात् । न चोपमादीनां श्लेषासंकीर्णतया श्लेषस्य चालङ्कारान्तरसंकीर्णतयोपमाद्यलङ्कारबाधकः श्लेष इति वाच्यम्, गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्याप्युपमाप्रयोजकत्वात् । 'स्फुटमर्थालङ्कारवेतौ' इति रुद्रटोक्त्वाच्च । ननु 'कमलमिच्च मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्यं उपमाविषय इति चेन्न, पूर्णोमाया निर्विषयत्वात् । 'देव त्वमेव पातालम्' इत्यादिः श्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारभिज्ञो विषयोऽस्ति द्वयोर्योगे संकरः । वस्तुत उपमाव्यपदेश एव चलीयान् प्राधानयेन व्यपदेशा भवन्ति नियमात् । श्लेषं विना साधारणधर्मसम्भवो नास्ति । साधारणधर्मं विना च नोपमा भवितुमर्हति 'साधर्म्यमुपमा' मेदे, इति तल्लक्षणात् । 'अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलस्नावर्थविन्दुका' इत्यादौ न विरोधज्ञानोत्पत्तिहेतुकः श्लेषो नास्ति प्रत्युत श्लेषज्ञानोत्पत्तिहेतुको विरोधोऽस्ति । न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः श्लेषो द्वितीयार्थस्य प्रतिमातमात्रस्य शब्दबोधाविषयत्वात् । ननुभयविधश्लेषस्यार्थालङ्कारत्वं स्थादिति चेन्न वदती व्याधातात् । शब्दश्लेषः कथ्यतेऽर्थालङ्कारमध्ये गण्यते । किञ्च चमत्कार-जनकता यत्र भवेत्तरस्यैवालङ्कारता युक्ता शब्दस्य चमत्कारित्वे शब्दालङ्कारतैवोचिता । अर्थसापेक्षत्वादत्र शब्दानामर्थश्लेष इति चेदनुप्रासादीनामप्यर्थालङ्कारतापत्तेः । रसाद्युगतः प्रकृष्टो न्यास इति व्युत्पत्यनुसारमनुप्रासो रसव्यजकं स्वरूपमपेक्षते रस-क्षारं विना न भवतीति तात्पर्यम् । शब्दगुणदोषालङ्काराणामर्थप्रिक्षयाऽर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दप्रेक्षया व्यवस्थितिरिति तेऽपि क्रमेणार्थगतत्वेन च भप्येरन् । अन्यच—'विधौ वके मूर्द्धिं' इत्यादौ वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्छब्दमेदेऽप्यर्थश्लेषत्वं प्रसज्येत तस्मादभङ्गश्लेषोऽर्थालङ्कार एवालङ्कारान्तरस्य चाबाधक एवेति स्थितम् ।

इति नवमोङ्गासः ।

अथ दशम उच्छासः।

प्रश्नः—सलक्षणान् समेदान् सोदाहरणान् अर्थालङ्कारान् प्रतिपादयत्।

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
१. उपमा	साधर्म्यमुपमा भेदे-	वाक्यगतश्रौती- वाक्यगतार्थी- समासगतश्रौती- समासगतार्थी- तद्वितगतश्रौती- तद्वितगतार्थी- वाक्यगतधर्मलुप्ता श्रौती- वाक्यगतार्थी धर्म०- समासगतश्रौती धर्म०- समासगतार्थीधर्म०- तद्वितगतार्थी धर्म० वाक्यगतीपमानलुप्ता (आर्थी)- उपमाप्रतिपादकलोपे (द्विपदसमासगा)-	स्वप्नेऽपि समरेपु- चकितहरिणलोल- अत्यायतैनियमकारिभिः- अवित्यमनीरथपथ- गान्मीर्यंगरिमा- दुरालोकः स समरे धन्यस्यानन्यसामान्य- आकृष्टकरवालोऽसौ- करवाल इवाचारः- तस्य वागमृतोपमा विषकल्पम्- सकलकरणपरवि- आमेति- कव्यसममितिपाठे सरि- समित्यत्र णूणमिति पाठे च समासगा- ततः कुमुदनाथेन-
		वहुपदसमासगा उपमा- कर्माधिकरणयोः क्यञ्चि क्यञ्चि चोपमा-प्रतिपादकलोपे-	असितभुजग- पौरं सुतीयति- जनं समरात्तरे-
		कर्मणि कर्तरि च- णमुख्युपमाप्रतिपादकलोपे- धर्मवाच्योलोपे विवप्-गता समासगता च धर्मोपमानयोलोपे-समासगा	मृपे निदाधधर्माशुद- शंस- सविता विववति- परिपन्थिमनो- दुण्डुणायमानः-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
२. अनन्वयः	उपमानोपमे- यत्वे एकस्यै- वैक्वाक्ययो-	वाक्यगा च- वाखुपमेयलोपे क्यच्चि- उपमेयातिरिक्तत्रितयलोपे-	कुमुमेण समभिति पाठे- वाक्यगा- अरातिविक्रम- तरुणिमनि कृतावलोकन- न केवलं भाषि- नितान्तकान्तिः-
३. उपमेयोपमः	विपर्यास उप- मेयोपमा- तयोः		कमलेव मतिर्भंति- रिव कमला-
४. उत्प्रेक्षा	सम्भावनम- थोत्प्रेक्षा		उन्मेषं यो मम न सहृते-
५. सन्देहः	संसन्देहस्तु भेदोक्तौ	१ भेदोक्तौ निश्चयगर्भः- २ भेदोक्तौ निश्चयान्तः- ३ भेदानुकूलौ-	अयं मार्तण्डः किं स खलु- इन्दुः किं क कलङ्कः- अस्याः सर्गविधौ प्रजा- पतिरभूत-
६. रूपकम्	तद्रूपकमभेदो य उपमानो- पमेययोः	१ समस्तवस्तुविषयरूपकम्-	ज्योत्स्ना भस्मच्छुरण- धवला-
एकदेशविवर्ति	श्रीता आर्था- श्च ते-	२ एकदेशविवर्तिरूपकम्- ३ निरङ्गरूपकम्-	यस्य रणान्तःपुरे करे- कुरङ्गीवाङ्मानि-
परम्परित- रूपकम्	नियतारोपणो- पायः-	४ निरङ्गमालारूपकम्- ५ शिलष्टमालापरम्परित- रूपकम्-	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी- विद्वन्मानसहंस-
७. अपहुतिः	प्रकृतं यन्त्रिषि- ध्यान्यत्-	६ अशिलष्टकेवलरूपकम्- ७ शिलष्टकेवलरूपरम्परित- रूपकम्-	आलानं जयकुञ्जरस्य-
		८ अशिलष्टकेवलरूपकम्- ९ रशनारूपकम्-	अलौकिकमद्वालौक-
			निरविधि च निराश्रयं च- किसलयकर्लतानाम्
			अवासः प्रागरम्भ्यम्-

अंलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
८. इलेषः	इलेषः स वाक्ये एकस्मिन् -		उदयमयते दिङ्मालिन्यम्
९. समासोक्तिः	परोक्तिर्भेदकैः द्विलक्ष्मैः -		लब्जा तव बाहुस्पर्शम् -
१०. निदर्शना	अभवन्, वस्तु सम्बन्धः -		क्व सर्वप्रभवो वंशः -
निदर्शना (अपरा)	स्वस्वहेत्वम् - यस्योक्तिः -	मालारख्या निदर्शना -	दोर्म्या तितीर्षति - उन्नतं पदमवाप्य यो लघुः -
११. अप्रस्तुत- प्रशंसा	अप्रस्तुतप्रशंसा या सा -	१ कार्ये प्रस्तुते कारणस्य वर्णनम् - २ कारणे प्रस्तुते कार्यस्य वर्णनम् - ३ सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वा - ४ विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य वा - ५ इलेषहेतुकाप्रस्तुतप्रशंसा - समासोक्तिहेतुकाप्रस्तुत- प्रशंसा - साहृश्यमात्रहेतुकाप्रस्तुत- प्रशंसा - वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्या- रोपेण - अध्यारोपेण - अंशोध्यारोपेण - उपमानेन निगीर्णस्योपमेय - स्वाध्यवसानम् - प्रस्तुतस्यान्यत्वम् - यद्यथोक्ती कल्पनम् - कारणकार्ययोः पौर्वपर्य- विपर्ययः -	याताः किं न मिलन्ति - राजन् राजसुतानपाठ्यति - एतत्स्य मुखात् कियत् - सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जन - पुस्त्वादपि प्रविचलेद् - येनास्य अनुदितेन - आदाय वारि परितः - अव्येरम्भः - कस्त्वं भौः कथयामि - सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिः कमलगनम्भसि - अन्यत् सौकुमार्यम् - राकायामकलङ्कम् - हृदयमधिष्ठितमादौ -
१२. अतिश- योक्तिः	निगीर्णाध्यव- सानंतु प्रकृतस्य -		

अल्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	अदाहरणानि
१३. प्रतिव-स्तूपमा	प्रतिवस्तूपमा सा, सामा- न्यस्य द्विरे- कस्य	अमाला प्रतिवस्तूपमा- माला प्रतिवस्तूपमा- साधस्येण-	देवीभावं गमिता-
१४. दृष्टान्तः	दृष्टान्तः पुन- रेतेयां सर्वेषां प्रतिविं-	वैधर्म्णेण	वदि दहत्यनलोऽत्र- त्वयि वृष्ट एव तस्याः-
१५. दीपकम्	संकृदद्वित्तिस्तु वर्मस्य	कियादीपकम्	तवाहैवे साहसर्वमशर्मक कृपणानां धनं नागानो फणमणिः-
मालादीपकम्	मालादीपक- माध्यं चैद्-	कारकदीपकम् मालादीपकम्	स्थिर्यति कृष्णति- सङ्ग्यामाङ्गणमागतेन-
१६. तुल्ययो- गिता	नियतानां सङ्कृ- द्वर्मः सा-	प्राकरणिकानां सङ्कृद धर्मः	पाण्डु क्षामं वदनम्-
१७. व्यतिरेकः-	उपमानाद् यदन्यस्य-	अप्राकरणिकानां सङ्कृद धर्मः अक्षिष्ठे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम्-	कुमुदकमलनील- असिमात्रसहायस्य अन् तुच्छेति महाधृतेर- नयोः पर्यायेण युगपद् वाऽनुपादाने भेदत्रयम्। असिमात्रसहायोऽपि- इयं सुनयना- जितेन्द्रियतया सम्यक्-
१८. आक्षेपः	निषेधो वर्तुः मिष्टस्य-	आर्थं साम्यम् ज्ञ० हे० आक्षिसं साम्यम् शिलष्टे हेत्वोरुक्तौ शाब्दं साम्यम् चिल० हे० उ० आर्थं साम्यम्- क्षिं० आर्थं साम्ये मालाव्यति० क्षिं० हे० उ० आक्षिसं साम्यम् वद्यमाणविषयः	अखण्डमण्डलः श्रीमान्- हरवत्र विषमदृष्टिः- नित्योदितप्रतापेन- एष हि किमपि कस्याः- ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	मेदाः	उदाहरणानि
१९. विभावना	क्रियायाः प्रति- वेष्टपि फल व्यक्तिः- विशेषोक्तिर- खण्डेषु कान- रणेषु फलावचः	अनुक्तनिमित्ता	कुषुभितलतामिरहताऽ- प्यवत्-
२०. विशेषोक्तिः		उक्तनिमित्ता अचिन्त्यनिमित्ता	निद्रानिष्टतादुदिते-
२२. व्यधासंख्यम्	व्यथासंख्यं क- मेणैव क्रमि- काणां सम- व्ययः	विशेषेण सामान्वस्य साध- न्येण समर्थनम्	कर्पूर इव दधोऽपि- स एकल्लीणि जयति- एकस्त्रिधा वयसि चेतसि
२२. अर्धान्तर- न्यासः	सामान्यं वा विशेषो वा-	सा० वि० वैवर्म्येण समर्थनम् विशेष० सा०मा० साधव्येण समर्थनम् वि० वैवर्म्येण समर्थनम्— १. जातेर्जात्या	निजदोषावृतमनसाम्-
२३. विराधा- भासः	विरोधः सोऽ- विरोधेऽपि-	२. जातेर्गुणेन ३. जाते॒ः क्रियया ४. जातेर्द्रव्येण ५. गुणस्य गुणेन ६. गुणस्य क्रियया ७. गुणस्य द्रव्येण ८. क्रियायाः क्रियया ९. क्रियाया द्रव्येण १०. द्रव्यस्य द्रव्येण	सुसितवसनालङ्कारायाम्— गुणानामेव दौरात्म्यात्— अहो हि मे वष्टपराद्यमायुषा अभिनवनलिनी—
२४. स्वभावोक्तिः	स्वभावोक्ति- स्तु विम्भादेः		गिरयोऽप्यनुकृतिश्युजः— वेषां कण्ठपरिभ्रहप्रणयिताम् सुजति च जगदिदमवति- सततं मुसलासज्जा— पेशलमपि खलवचनम्— कौशाद्रिरुद्धाम— परिच्छेदातीतः— अयं वारामेको निलयः— समदमतङ्गजमद— पश्चादद्व्यग्री प्रसार्य—

अलङ्कारनाम	छन्दानि	भेदाः	उदाहरणानि
२५. व्याजस्तुतिः	व्याजस्तुतिर्भु- खे निन्दा-	स्तुतिपर्यवसायिनी निन्दा	हित्वा त्वानुपरोधवन्धम्- मनसाम्-
२६. सहोक्तिः	सा सहोक्तिः सहार्थस्य-	निन्दापर्यवसायिनी स्तुतिः	हे हेलाजितवौधिसत्त्व- सह दिवसनिशाभिर्दीर्घा-
२७. विनोक्तिः	विनोक्तिः सा विनाइन्द्र्येन-	अशोभनः	अरुचिनिशया विना-
२८. परिवृत्तिः	परिवृत्तिर्विं- निमयः-	शोभनः समेन समस्य- उत्तमेन न्यूनस्य च- न्यूनेन उत्तमस्य	मृगलोचनया विना- लतानामेतासामुदितकुम्भ- मानाम्-
२९. भाविकम्	प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते-		नानाविधप्रहरणैर्नृप- आसीदञ्जनमत्रेति पश्याति
३०. काव्यलिङ्गम्	काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्य- पदार्थता	वाक्यार्थता	वपुःप्रादुर्भावदञ्जमित- मिदं जन्मनि-
३१. पर्यायोक्तम्	पर्यायोक्तं विना वाच्य- वाचकत्वेन-	अनेकपदार्थता एकपदार्थता	प्रणविस्तुतीसलील- भस्मोद्धूलनभद्रमस्तु भवते-
३२. उदात्तम्	उदात्तं वस्तुनः सम्पत् महतां चौप- लक्षणम्		यं प्रेत्य चिररुद्धापि
३३. समुच्चयः	तत्सिद्धिहेता- वेकस्मिन्	असदयोगः सदयोगः सदसद्योगः	मुक्ताः केलिविचत्रहार- गलिताः- तदिदमरण्यं यस्मिन्-
			दुर्वाराः स्मरमार्गणाः- कुलममलिनम्- शशी दिवसधूसरः-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	मेदाः	उदाहरणानि
३४. पर्यायः	स स्वन्तो यु- गपद् या युणक्रिया:- एकं क्रमेणाने- कस्मिन् पर्यायः	युणयौगपद्यम् क्रियायौगपद्यम् युणक्रियायौगपद्यम्- एकमनेकत्र भवति एकमनेकत्र क्रियते	विदलितसकलारिकुलम्- अयमेकपदे तथा- कलुषं च तवाद्वितेष्वक- स्मात्- नन्वाश्रयस्थितिरियं तव - तत्त्वेषां श्रीसहोदररत्ना- भरणे-
३५. अनुमानम्	अनुमानं तदुक्तं यत्-	अनेकमेकत्र भवति अनेकमेकत्र क्रियते	मधुरिमरुचिरं वचः- तद्गोहं न तभित्ति यत्रैता लहरीचलाचलदृशः
३६. परिकरः	विशेषजैर्यत् साकृतैरुक्तिः-		महौजसो मानधना-
३७. व्याजोक्तिः	व्याजोक्तिः- इद्यभानो- द्विती-		शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान- गिरिजा-
३८. परिसंख्या	किञ्चित् पृष्ठ- मपृष्ठं वा-	प्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेदा- प्रश्नपूर्वकवाच्यव्यवच्छेदा	किमासेव्यं पुंसाम्- किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नम्-
३९. कारणमाला	यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य-	अप्रश्नपूर्वकप्रतीय- मानव्यवच्छेदा- अप्रश्नपूर्वकवाच्य- व्यवच्छेदा-	कौटिल्यं कचनिचये- भक्तिर्भवे न विभवे- जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
४०. अन्योन्यम्	क्रिया तु परस्परम्-		हंसानां सरोभिः श्रीः साक्षे
४१. उत्तरम्	उत्तरश्रुतिमा- त्रतः । प्रश्न- स्योन्नत्यनम्-	त्रुतिमात्रतः प्रश्नस्योन्न- यनम्-	वाणिजक हस्तिदन्ताः कुतः-
४२. सृष्टम्	कुतोऽपि लक्षितः सृष्टमोऽप्यर्थः-	असकृत् प्रश्ने सति असम्भाव्यमुत्तरम्-	का विषमा दैवतातिः-
४३. सारः	उत्तरोच्चरम्- लक्षणं भवेत् सारः-		वक्त्रस्य निदस्वेदविन्दु- प्रवर्ण्यः-
४४. असंगतिः	भिन्नदेशतः- याऽत्यन्तम्-		राज्ये सारं वसुधा-
४५. समाधिः	समाधिः सुकरं कार्यं कार- णान्तर-		यस्यैव वणस्तस्यैव वेदना
४६. समः	समं योग्यतः या योगः-	सदशोगः	मानसरया निराकरुम्
४७. विषमः	वदच्चिद् यद- तिवैधन्यात्	असदूयोगः अतिवैधर्म्यात् सम्बन्धावटनम् क्रियाफलाप्राप्तिरनर्थश्च कर्तुः- कार्यस्य गुणेन कारणस्य गुणो विरु०	धातुः शिल्पातिशय-
४८. अधिकम्	महतोर्यन्मही- यांसाचाश्रिता	कार्यक्रियया कारणक्रिया विशदा आधेयाधिक्यम्	चित्रं चित्रं बत बत- शिरीपादपि मृदुङ्गी- सिंहिकासुतसंत्रस्तः- सद्यः करस्पर्शमवाप्य-
			भानन्दममन्दमिमम्-
			अहो विशालं भूपाल-
			युगान्तकाल-

वलङ्गारनाम	लङ्गाणानि	भेदाः	उद्धारणानि
१. प्रत्यनीकम्	प्रतिपक्षमश- क्तेन प्रति- कर्तुम्-		त्वं विनिजितमनोभव- रूपः-
२. मीलितम्	समेन लङ्गम- णा वस्तु-	स्वाभाविकेन लङ्गणा-	वपाङ्गतरले द्वौ-
३. एकावली	स्थाप्यतेऽपो- शते वाऽपि-	आगन्तुकेन लङ्गणा पूर्वं पूर्वं प्रति परस्य परस्य विशेषणतया स्था०	ये कन्दरासु निवसन्ति- पुराणि यस्यां सवराङ्ग- नानि-
४. स्मरणम्	यथानुभवमर्थं	पूर्वं २ प्रति परस्य २ विशेष- णतया निषेद०	न तज्जलं यज्ञ शुचारु- पङ्गम्-
५. आनितमान्	आनितमान- न्यसंविचारत् तुल्य-		निस्नमाभिकुंहरेषु । यदम्भः-
६. प्रतीपम्	आक्षेप उध- मानस्त्र प्रतीपसुपमे- यता-	उपमानस्याक्षेपः	कपाले मार्जारैः पय इति-
७. सामान्यम्	प्रस्तुतस्य	उपमानस्योपमेयता	लावण्यौकसिः-
८. विशेषः	यदन्येन- विना प्रसिद्ध- माधारमाधे- यस्य-	असाधारणगुणयोगाद् यस्योप- मानत्वं पूर्वं नानुभूतम्-	अथ एहि तावत् सुखदिः- अहमेव गुरुः सुदारणा- नाम्-

अलङ्कारनाम	लक्षणानि	भेदाः	उदाहरणानि
		एकस्य वस्तुन एकस्वशावे- नानेकत्र वर्तनम्-	सा वसति तव द्वये-
		अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्या- न्यवस्तुनः करणम्-	गृहिणी सचिवः सखी-
५७. तद्युणः	स्वमुत्सृज्य युणम्		विभिन्नवर्णा गरुडायजेत्-
५८. अतद्युणः	तद्वृपस्यान- नुद्वारः-	अप्रस्तुतेन प्रस्तुतरूपाननु- द्वारः	धवलोऽसि यच्चपि सुम्दर-
५९. व्याघ्रातः	यथा साधि- तम्-	प्रस्तुतेनाप्रस्तुतरूपाननुद्वारः	गाजमम्बु-
६०. संसृष्टिः	सेषा संसृष्टि- रेतेषां भेदेन-	शब्दालङ्कारसंसृष्टिः	दृशा दर्थं मनसिज्जम्-
६१. संकरः	अविश्रान्तिज्ञ- धामात्मन्य- ज्ञाक्षित्वम्-	अर्थालङ्कारसंसृष्टिः उमयालङ्कारसंसृष्टिः १ अनुग्राहानुग्राहकरूपः	लिङ्पतीव तमोऽक्षानि- स नास्त्यत्र आमे- आत्मे सीमन्तरत्ने-
(सन्देहसंकरः)	एकस्य च ग्रहे न्यायदोषा- भावाद्-	२ सन्देहरूपः	यथा गमीरो यथा रक- निर्मलः-
(एकपदप्रति- पादसंकरः)	स्फुटमैकत्र विषये शब्दां थाँलङ्कृति-	३ एकपदप्रतिपादरूपः	स्पष्टोऽसत्किरणकेसर-

प्रश्नः—अलङ्कारदोषाणामुक्तेषु दोषेषु कथमन्त्वर्भवः ?

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्त- र्भवः	उदाहरणानि	विवरणम्
अनुग्रामे	प्रसिद्धिविद्- द्वत्:-	चक्री चक्रारपक्षिभ्य- भण तरुणि रमण-	अन्तर्ला स्तुतिः पुराणे- तिहासादौ न प्रसिद्धा- वाच्यस्य विचिन्त्यमानं किञ्चिदपि चास्त्वं न ।
अनु० वैकल्यम्	अपुष्टार्थत्वम्	अनणुरणन्-	अत्र शृङ्गारे परुषा वर्णाः प्रतिकूलाः ।
अनु० वृत्तिविरोधः	प्रतिकूलवर्ण- त्वम्	भुजङ्गमस्येव मणिः-	चाण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थाऽत्यन्तं कद- थितः ।
यमकस्य पा- दवये यमनम्	अप्रयुक्तत्वम्	चाण्डालैरिव- वहिस्फुलिङ्ग इव-	
उपमायामुप- मानस्य	अनुचितार्थ- त्वम्	अयं पद्मासनासीनः- पातालमिव ते नाभिः-	उपमानस्य मौजोस्था- नीयस्तडिलक्षणो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः ।
जातिप्रसाद- णन्यूनता	"	स मुनिलोऽिद्धितो मौजुन्या- स पीतवासाः प्रगृहीतशङ्कः-	उपमानस्य मौजोस्था- नीयस्तडिलक्षणो धर्मः केनापि न प्रतिपादितः ।
उपमायामुप- मानस्य जा- तिप्रमाणा- धिकता	हीनपदत्वम्	चिन्तारबमिव च्युतोऽसि	उपमैयशङ्कानिर्देशे शशि- नो ग्रहणमधिकम्-
उप० पर्मन्यूनता-	अधिकपदत्वम्		
उप० धर्माधिकता	भग्नप्रकरत्वम्		
उपमायामुप- मानोपमेय- योग्यिन्य- लिङ्गत्वं पित्र- वचनत्वम्			

अलङ्कारदोष नाम	यस्मिन्नन्त- र्भावः	उदाहरणानि	विवरणम्
उपमायां कालमेदः	भवत्प्रकमत्वम्	अतिरिं नाम काकुत्स्थात्	अत्र चेतना प्रस्तादमा- न्तोति न त्वाप
उप० पुरुषमेदः	„	प्रत्ययमज्जनविशेष-	लता विभ्राजते
उप० विष्णवादि- मेदः	„	गङ्गेव प्रवदहु ते सदैव कीर्तिः	न तु विभ्रावसे
उप० असादृश्यम्	अनुचितार्थत्वम्	अध्यामि काव्यशशिनम्-	गङ्गा प्रवहति न तु प्रवदः
उप० असम्भवः	„	निषेतुरास्यादिव-	काव्यरूपशशिनाऽर्थात्
उत्प्रेक्षायां यथा-शब्द- स्थ संभावना- वाचकता-	अवाचकत्वम्	उथयौ दीर्घिकागभात्-	च रसिमभिर्न सादृश्यम्
निर्विषय उत्प्रे- क्षितार्थसम- र्थकार्थान्तर- न्यासः	अनुचितार्थ- त्वम्	दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु-	जवलन्त्योऽमुधाराः च ये- मण्डलान्निष्ठपतन्ति-
सामान्यविशे- षणेन समा- सोक्तौ उप- मानप्रतीतौ तदुपादानम्	अपुष्टार्थत्वम् पुनरुक्तं वा	स्मृशति तिरमस्तु वृक्षु कुमः:-	अचेतनतमसो दिवाकरत- त्रास एव न सम्भवति
अप्रस्तुतप्रशं- सायामुप- मेयप्रतीतौ तत्क्षयनम्	अपुष्टार्थत्वम्	आहूतेषु विहकमेषु मशकः	कुतोऽद्विणा तत् त्राणम्।
			अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुत- विशिष्टसामान्यद्वारेण- मिव्यक्तौ पुनः कथं न युक्तम्।

इति द्व्यामोहासः ।

अथ संकीर्णः केचिल ग्रहनः ।

प्रश्नः—‘अत्र देरावणशक्ति मदमानमुक्ती जातौ’ इत्यादि सन्दर्भस्य
क आशयः ।

उत्तरं—‘यम्प्रेद्य विरह्वदाऽपि’ इत्यादिपद्ये मदैनरावणमुखे मानेन च शक्तस्य
हृदये निवासत्रीति । उत्तिस्ता व्यक्तेति वाच्यार्थोऽस्ति । व्यङ्ग्यधार्थस्तु ‘देरावणशक्ति
मदमानमुक्ती जातौ’ इत्यस्ति । अतो व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकारान्तरेण कथनात् पर्यायो-
क्तालङ्घारः । अत्र हि यदेव न्यून्यते तदेव व्यङ्ग्यधमस्ति, परन्तु यथा व्यङ्ग्यधै न तथो-
न्यते । अर्थात् विषयेण वाच्यार्थव्यङ्ग्यधार्थयोः कथनापि भेदो नास्ति । केवलं प्रकारे-
रैव भेदः । तत्र दृष्टान्तः—यथा यवि शुक्ले चलति वष्टे ‘गौः शुक्लश्वलति’ इति
विकल्पः । यदेव वृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथा वृष्टं तथा अर्यं भावः—प्रत्यक्षं
द्विविधमस्ति सविकल्पकं निर्विकल्पकश्च—नामजात्यादिप्रकारयुक्तं ज्ञानं सविकल्पकं
भवति । निर्विधविषयताशून्यं तुरीयविषयताशालि ज्ञानमर्थात् नामजात्यादिप्रकार-
रहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं भवति । निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्नास्ति विषयस्य भेदः
केवलं प्रकारस्यैव । यतो हि भिन्नत्वेनासंस्कृत्वेन च वृष्टं भिन्नत्वेन (बौद्धमते)
संस्कृत्वेन (वैयाकरणादिमते) विशिष्टक्रियते । अर्थात् निर्विकल्पके गोत्वप्रकारकं
गोज्ञानं नास्ति प्रत्युत गोज्ञानमात्रम् । सविकल्पके तु गोत्वप्रकारकं गोज्ञानमस्ति ।
इत्यत्र दृष्टान्तदार्थान्तर्क्योविषयभेदो नास्ति अपि तु प्रकारस्यैव ।

प्रश्नः—स्वाधीनपतिकेत्यादि—स्फुटीक्रियताम् ।

उत्तरं—ननु ‘गुणालङ्घारयुक्तमव्यङ्ग्यं चित्रम्’ इति प्रथमोऽस्मासे गदितं च वृ-
थतेऽलङ्घारस्यले व्यङ्ग्यस्यानुभवसिद्धतया तत्प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूत-
व्यङ्ग्यत्वरूपचित्रस्वं दुरुपपादत्वादिति चेष्ट, स्वाधीनपतिकेत्यादौ व्यङ्ग्यसम्बन्धान-
चालङ्घत्रीतिरपि तु इवादिवाच्योपायमैविचित्र्यात् । न च ‘ते चालङ्घारनिर्णये निर्ण-
यन्ते’ यान्यलङ्घारोदाहरणतयोपन्यस्तानि तानि चित्रकाव्यस्योदाहरणानीति षष्ठ-
उत्तमत्र तु ‘स्वप्नेऽपि’ इत्यादीनि यानि उपमोदाहरणतया कथितानि तानि चित्रका-
व्यस्य नोदाहरणानि राजविषयकभावादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्य सत्त्वेनाव्यङ्ग्यत्वलक्षण-

चित्रकाव्यासम्भवाद्विति पूर्वपरविरुद्धाभिधानमिति वाच्यम्, रसभावादिरूपव्यङ्ग्यस्य सर्वत्राव्यभिचारित्वात्त्रौदासीन्यमवलम्ब्य काव्यालङ्काराणामुदाहरणात् । तद्रहितानां विरसतापादनाच । ननु 'स्वप्नेऽपि' इत्यादौ उपमालङ्कारोदाहते पदे 'प्रभावप्रभव' इत्यनुप्रासोऽप्यस्ति तस्मात् संघटिः संकरो वा वक्तुमुचितो न तूपमेति चेच उपमातुं प्रासयोः संस्थौ संकरे वोपमाया अपि सत्वात् ।

प्रश्नः—के रसवदायलङ्काराः ?

उत्तरं—रसवदायलङ्काराः सप्त सन्ति । गुणीभूतो रसो रसवत्, गुणीभूतो भावः प्रेयः, गुणीभूतो रसभासभावभासौ ऊर्जस्त्रिव, गुणीभूता भावशान्तिः समाहितः, एवं गुणीभूता भावोदय-भावसन्धि-भावशब्दताथ तत्त्वामान एवालङ्कारा ज्ञेयाः ।

प्रश्नः—अथ केषाञ्चिदलङ्काराणां भेदाः ।

उत्तरम्—१—उपमारूपकयोः, उपमायाभिवादिप्रयोगात् साध्यं वाच्यं भवति रूपके तु तदभावाद् व्यङ्ग्यस्य ।

२—तुल्ययोगितादीपकयोः, तुल्ययोगितायां प्रकृतानामप्रकृतानां वैकधर्मेण सम्बन्धः, दीपके तु प्रकृताप्रकृतयोरेकधर्मेण सम्बन्धः ।

३—लाटानुप्रासपुनरुक्तवदाभासयोः, लाटानुप्रासे समानाकारौ तात्पर्येण भिन्नौ शब्दौ भवतः पुनरुक्तवदाभासे भिन्नाकारौ ।

४—उत्प्रेक्षाभ्रान्तिमतोः, उत्प्रेक्षायां सम्भावनाकर्तुर्विषयस्य ज्ञानं भवति भ्रान्तिमति विषयस्य ज्ञानं न भवति ।

५—सन्देहभ्रान्तिमतोः, सन्देहे उभयकोटिकं ज्ञानं भ्रान्तिमत्येककोटिकम् ।

६—सन्देहोत्प्रेक्षयोः, सन्देहे द्वयोरपि कोश्योः समत्वेन प्रतीतिरुप्रेक्षायां भेदकोटेः प्रधानत्वेन ।

७—उपमाऽनन्वययोः, उपमायां द्वयोः साम्योक्तिरनन्वये एकस्यैव ।

८—वक्रोक्तिद्वितीयापहुत्योः, वक्रोक्तौ परोक्तेरन्यथाकारः, द्वितीयापहुतौ स्वोक्तरेव ।

९—द्वितीयापहुतिव्याजोक्तयोः, द्वितीयापहुतौ गोपनकृता गोपनीयार्थः प्रथम-मुच्यते व्याजोक्तौ तु नोच्यते ।

१०—निर्दर्शनादृष्टान्तयोः, निर्दर्शनायां द्वयोर्वाक्यार्थयोः सापेक्षत्वम्, दृष्टान्ते तु निरपेक्षत्वम् ।

११—अप्रस्तुतप्रशंसासमासोक्त्योः, अप्रस्तुतप्रशंसायां प्रस्तुतस्य गम्यत्वं समासोक्ती त्वप्रस्तुतस्य ।

१२—अर्थापसिनिर्दर्शनयोः, अर्थापत्तौ 'दण्डापूप'न्यायादर्थान्तरप्रतीतिमात्रम्, निर्दर्शनायां वाक्यार्थस्य साहश्ये पर्यवसानम् ।

१३—अप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः, अप्रस्तुतप्रशंसायां क्वचिदप्रसिद्धस्यापि वस्तुनः प्रतिविम्बत्वेनोपादाने दृष्टान्ते तु प्रसिद्धस्यैव ।

१४—उत्प्रेक्षानुमानयोः, उत्प्रेक्षायां विषयिणः (उपमानस्य) अनिविततया प्रतीतिरुमाने तु निविततया ।

१५—अनुमानोत्तरयोः, एकपक्षगतत्वेन साध्यसाधनयोर्निर्देशोऽनुमाने भवति । उत्तरे तु न भवति ।

प्रश्नः—के व्यभिचारिणः ? व्यभिचारिस्थायिनोः को भेदः ?

उत्तरं—निर्वेदः, ग्लानिः, शङ्का, असूया, मदः, श्रमः, आलस्यम्, दैन्यम्, चिन्ता, मोहः, स्मृतिः, धृतिः, ब्रीडा, चपलता, हर्षः, आवेगः, जडता, गर्वः, विषादः, औत्सुक्यम्, निद्रा, अपस्मारः, सुन्नम्, प्रबोधः, अर्मषः, अवहितस्यम्, उप्रता, मतिः, व्याधिः, उन्मादः, मरणम्, त्रासः, वितर्कः, एते त्रयविंशति व्यभिचारिभावाः कथयन्ते । सज्जि सूत्रमिव स्थायिनो नियतावस्थानम् । व्यभिचारी तु फेन-बुद्बुदवदनियतावस्थितिको भवति ।

प्रश्नः—सोदाहरणं लक्षणायाः षड् भेदा लेख्याः ।

उत्तरं—लक्षणा पूर्वं द्विविधा । शुद्धा गौणी च । शुद्धा चतुर्विधा गौणी च द्विविधा ।

१ सारोपा उपादानलक्षणा, यथा—कुन्ताः पुरुषाः प्रविशन्ति ।

२ साध्यवसाना उपा० ल०, यथा—कुन्ताः प्रविशन्ति ।

३ सारोपा लक्षणलक्षणा, यथा—आयुर्वृत्तम् ।

४ साध्यवसाना लक्षणलक्षणा, यथा-आयुरेवैदम् ।

५ सारोपा गौणी, यथा-गौर्वाहीकः ।

६ साध्यवसाना गौणी, यथा-गौरयम् ।

प्रश्नः—गौणीशुद्धयोर्भेदं प्रतिपाद्य लक्षणाष्टविधत्वं किमर्थमुक्त-
मिति प्रतिपादयत ।

उत्तरं—यत्र सादृश्यसम्बन्धो भवेत्तत्र गौणी, यत्र तु सादृश्याद् भिन्नः कवित्
तादर्थकार्यकारणभावावयवावयविभावादिः सम्बन्धो भवति तत्र शुद्धा ।

उपादानलक्षणा—अर्थान्तरसङ्कमितवाच्यव्युपयोगिनी ।

लक्षणलक्षणा—अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यव्युपयोगिनी ।

गौणी सारोपा—रूपकालङ्कारोपयोगिनी ।

गौणी साध्यवसाना—प्रथ मातिशायोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसारोपा—चतुर्थातिशयोक्तिलक्षिका ।

शुद्धसाध्यवसाना—सहकारिनिरासेन कार्यकारित्वरूपसामर्थ्यातिशयरूपव्युक्तयो-
रुदर्शिका ।

प्रश्नः—हेत्वलङ्कारः पृथगलङ्कारोऽस्ति न वा ?

उत्तरं—ननु 'हेतुमता संह हेतोरभेदेनाभिवानं हेतुः' इति प्राचीनैर्हेत्वलङ्कारः
पृथग्लक्षितस्तस्मादत्रापि हेत्वलङ्कारो लक्षणीय इति चेन्न, आयुर्वृत्तमित्यादिरूपोऽ-
यं नालङ्कारतामर्हति चमत्काराभावात् । न च 'अविरलकमलविकासः' इत्यत्र हेत्व-
लङ्कारप्रयुक्तं काव्यं प्राचीनैरहक्तं हेत्वलङ्कारानङ्गोकारे कर्त्त नाम सङ्गच्छतमिति
वाच्यम्, तत्र काव्यत्वं केवलानुप्राप्तमहम्नैव काव्यलिङ्गमेव च हेत्वलङ्कारो न तु भिन्नः ।

प्रश्नः—व्यतिरेकालङ्कारभेदाः ।

उत्तरं—व्यतिरेकालङ्कारस्य चतुर्विंशतिर्भेदाः सन्ति । उपमेयगतोत्कर्षकारण-
मुपमानगतमपकर्षकारणं द्वयोरुक्तिः ।

(१) उपमेयगतोत्कर्षकारणानुक्तिः ।

(२) उपमानगतापकर्षकारणानुक्तिः ।

(३) उभयोरसुकिः ।

(४) एतेऽश्लेषे उपमानोपमेवमावस्य शब्देन कथिते । चत्वारो भेदाः आयं वस्त्वारं एव व्यज्ञिते । इत्थमश्लेषे द्वावश श्लेषे च द्वादश । मिलित्वा चतुर्विंशतिः ।

प्रश्नः—व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण इति व्याख्यायताम् ।

उत्तरं—यत्र वस्तुमात्रेण वाच्यालङ्काररहितेन अलङ्कृतयः अलङ्काराः व्यज्यन्ते तदा तासामलङ्कृतीनां भ्रुवं निक्षयेन व्यन्यज्ञता व्यनिव्यवहारप्रयोजकता । काव्यवृत्तेः काव्यव्यवहारस्य तदाश्रयात् अलङ्कारसापेक्षत्वात् । वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यरूप्यत्वमिति तत्त्वम् ।

रूपकादिरलङ्कारः—केचिदालङ्कारिका रूपकादीनाभेवालङ्कारत्वं भन्वते । यतो हि विभावादिरूपार्थोप्सकारकतया मुख्यस्य रत्यादेकर्त्तर्षको रूपकादिरेव वस्तुतोऽलङ्कारः । मुन्दरं सदपि विनितानं प्रलङ्काररहितं न शोभते । केचित्तु—अनुप्रासादीनाभेवालङ्कारत्वं वाञ्छन्ति । यतो हि रूपकादीलङ्कारस्य काव्यप्रतीत्यनन्तरं प्रतीतिर्भवति । यत्र सुपां तिहां चानुप्रासादिरूपेणोत्पत्तिर्भवति तत्रैवालङ्कारता । शब्दालङ्काराणां स्वतथमस्तकारिताऽर्थात्तङ्काराणान्तु विभावाद्युक्तर्षमुखेनैव । कविकर्म च शब्दविषयकमेव त्वर्यविषयकं तेनानुप्रासादीनाभेवालङ्कारता रूपकादिषु त्वलङ्कारव्यवहारो गौणः । श्रीमम्मटमते तु द्वयोरप्यलङ्कारता । यतो हि शब्दे स्वरूपेणालङ्कारता नास्ति निरर्थकेऽपि तदापत्तेः । नापि देवलेऽर्थेऽर्थस्य सर्वदा विद्यमानस्वत् सर्वदा तदापत्तेः । अतः शब्दबोधितेऽर्थेऽर्थबोधके च शब्देऽलङ्कारतेति द्वयोरपि शब्दार्थयोरास्वादोपकारकतयोभयत्राप्यलङ्कारता ।

गुणः कृतात्मसंस्कारः—गुणोऽप्रधानं कृत आत्मनः स्वस्य संस्कारः अन्येन परिमुक्तिर्थस्य तादृशः प्रधानं प्राप्नोति । आत्मसंस्कारेण च प्रधानस्य महति उपकारे वर्तते । अयं भावः—गौणरसोऽन्येन परिमुष्टः सन् प्रधानं रसमुपकरोति । अनेन रसविरोधः परिहतो भवति ।

कर्णादिशब्दानां सार्थकानर्थकब्यवस्था—यद्यपि अवतंसादीनि कर्णाभरणान्येव भवन्ति तथापि कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिज्ञानाय । यथा—‘अस्याः कर्णवितं सेन’—‘अपूर्वमधुरामोद’ अनयोः पदयोः कर्णश्रवणशिरःशब्दाः सामीप्यज्ञानार्थाः । ‘विदोर्णाभिमुखाराति’ इत्यत्र रूढत्वज्ञानाय धनुशशब्दः । तदविवक्षयां तु

‘ज्याबन्धनिष्ठन्दभुजेन’ इत्यादौ केवलस्य ज्याशब्दस्य प्रयोगः । ‘प्राणेष्वर’ इत्यादौ अन्यरत्नमित्रित्वबोधनाय मुक्ताशब्दः । ‘सौन्दर्यसंपत्’ इत्यादाखुत्कृष्ट-मुष्णविषये मुष्पशब्दः । उपदरहितं मालापदं मुष्पस्त्रजमेवाभिधत्ते । ‘जगाद् मधुरां वाचम्’ इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थसिद्धिर्भवति । अतः ‘गतार्थ-स्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित् प्रयोगः’ इति न युक्तं युक्तत्वे वा ‘चरणत्र-परित्राणे’ त्याशुदाहार्थम् । अर्थात् ‘जगाद् मधुरां वाचमि’ त्यत्र जगादेति क्रिययैव वाचो लाभे विशेषणदानार्थं वाचमित्यस्य प्रहणमिति केचित् तत्र, क्रियाविशेषणत्वेनैव निर्वहि वाचमित्यस्य विशेषणदानार्थं प्रहणं न युक्तम् ।

सर्वत्र एवंविधविषये—ननु आधारं विना आधेयस्यावस्थानम्, एकस्थानेकत्रावस्थानम्, एकेन यत्नेन कार्यद्वयकरणं वस्तुतो नोपपत्रमिति चेत्त, एवं विधविषयेऽतिशयोक्तिरेव अवनम् । अतिशयेन लोकसीमातिकमेण उक्तिः कथनम् । उक्तव्व—‘सैवा सर्वत्र वकोक्तिरित्यादि । अत्रापि वकोक्तिरतिशयोक्तिर्बोध्या । सर्वत्र एषा अतिशयोक्तिर्लोकसीमातिकमेणोक्तिरेवालङ्कारकारणमस्ति । एतदर्थं कविना यत्नः कार्यः । एनामन्तरेण प्रायेण कोऽप्यलङ्कारो नास्ति ।

एषा च विरोधाधिनी—असंगतिरित्वोधाभासाधाधिकाऽस्ति । असंगतौ एकदेशकयोमिन्देशकत्वरूपानुपपत्तिरहित । अतो विरोधाभासे मिन्नदेशकयोरेक-देशकत्वरूपानुपपत्तिः कथनं विनापि सिद्धत्वति । ‘प्रकरण्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते’ इति न्यायात् । अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यशास्त्रं प्रवर्तते । असंगतिरपवादोऽस्ति विरोधाभासः सामान्यमस्ति । तस्मादसंगतिविषयं परित्यज्य विरोधाभासः प्रवर्तते ।

ननु समानमुष्मरितम्—ननु कालमेदेऽप्युपमायां भमप्रक्रमता न भवि-तुमर्हति । उच्चारितं गम्यं वा कालाद्युपहितधर्मान्तरमादाय कालमेदाभावात् । यत्रो-चारितेनैव सामान्यधर्मेणोपमा प्रतीयते तत्रापि ‘युधिष्ठिर इवाच्यं सत्यं वदति’ इत्यादौ युधिष्ठिर इव सत्यवाच्यं सत्यं वदतीति बोधयिष्यामः । सत्यवादी सत्यं वदतीत्यत्र मुनरक्षिस्तु न शङ्कनीया । युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाच्यमित्यर्थावगमादिति चेत्त, साधुत्वार्थं नियमितेष्वेतत्समर्थनं न तु सर्वथा निर्दुर्दुः, प्रकृतवस्तुप्रतीतिविनाशात् ।

सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च—

सालङ्कारैरित्यत्रैकरोषः । सालङ्काराथ सालङ्काराश्च सालङ्कारास्तैः 'सर्वपाणा-
मेकरोष एकविभक्तौ' इत्येकरोषः । पूर्वमलङ्कारशब्दो भावघबन्तोऽलङ्करणम-
लङ्कारः शोभा तथा सह वर्तन्ते इति सालङ्काराः । अपरत्रालङ्कारशब्दः करणघबन्तः ।
अलङ्किकयतेऽनेनेत्यलङ्कार उपमादिस्तेन सहिताः सालङ्काराः । तत्थायमर्थः—अलङ्का-
रात्मतां प्राप्तैः समाधोक्तिरसवदादिपदाभिधेयैः वाच्चालङ्कारयुक्तैषु गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदैः
शुद्धैः सह एकपश्चाशादभेदस्य शुद्धस्य ध्वनैरेकरूपया संसृष्टया त्रिभिः संकरैव
योगो भवतीति ।

प्रश्नः—आयःशूलिक इत्यत्र लुप्तोपमाऽस्ति न वा ?

उत्तरं—न वा अयःशूलमिव क्रूराचारस्तेनान्विच्छ्रुतिं व्यवहरतीति आयः-
शूलिकः । अत्र हि क्रूराचार उपमेयः, तीक्ष्णत्वादिरूपः साधारणो धर्मः, साधारण-
धर्मवाचक इवादिव्यं नोपात्तः केवलमुपमानभूतमयःशूलमेवोपात्तम् । अतद्विलोपेय-
मुपमेति चेत्त, क्रूराचारस्य निर्गीर्णत्वरूपस्यायःशूलतादात्म्येनारोपादत्रातिशयोक्तिः ।
अन्यथा निर्गीर्णव्यवसानमूलातिशयोक्तेनिर्विषयत्वापत्तिः ।

प्रश्नः—'निरुडा लक्षणः काश्चित्' व्याख्यायताम् ।

उत्तरम्—अभिधानवत् शक्तिवत् सामर्थ्यात् प्रसिद्धेः शब्दस्वभावाद्वा निरुडाः
अनादिप्रसिद्धाः काश्चित्प्रक्षणा भवन्ति । यथा 'कर्मणि कुशलः' इत्यादौ । साम्रप्रतम्
अधुना काश्चित् प्रयोजनवशात् क्रियन्ते । यथा 'गङ्गायां धोषः' इत्यादौ । अत्र
शीतपावनत्वादिप्रतीत्यर्थं गङ्गादिपदस्य गङ्गातयादौ लक्षणा स्वीक्रियते । काश्चित्
लक्षणा रूढप्रयोजनान्यतराभावात् अशक्तिः । प्रत्यायनसामर्थ्याभावात् नैव क्रियन्ते ।
यथा 'रूपो घटः' इत्यादौ । पददोषेषु नेयार्थदोष उक्तस्तत्र नेयत्वं प्रतिपादयितु
'निरुडा लक्षणा' इत्याद्युक्तम् । निषिद्धलक्षणाया विषयो नेयः । नेयोऽयो यस्य
तत् पदं नेयार्थम् ।

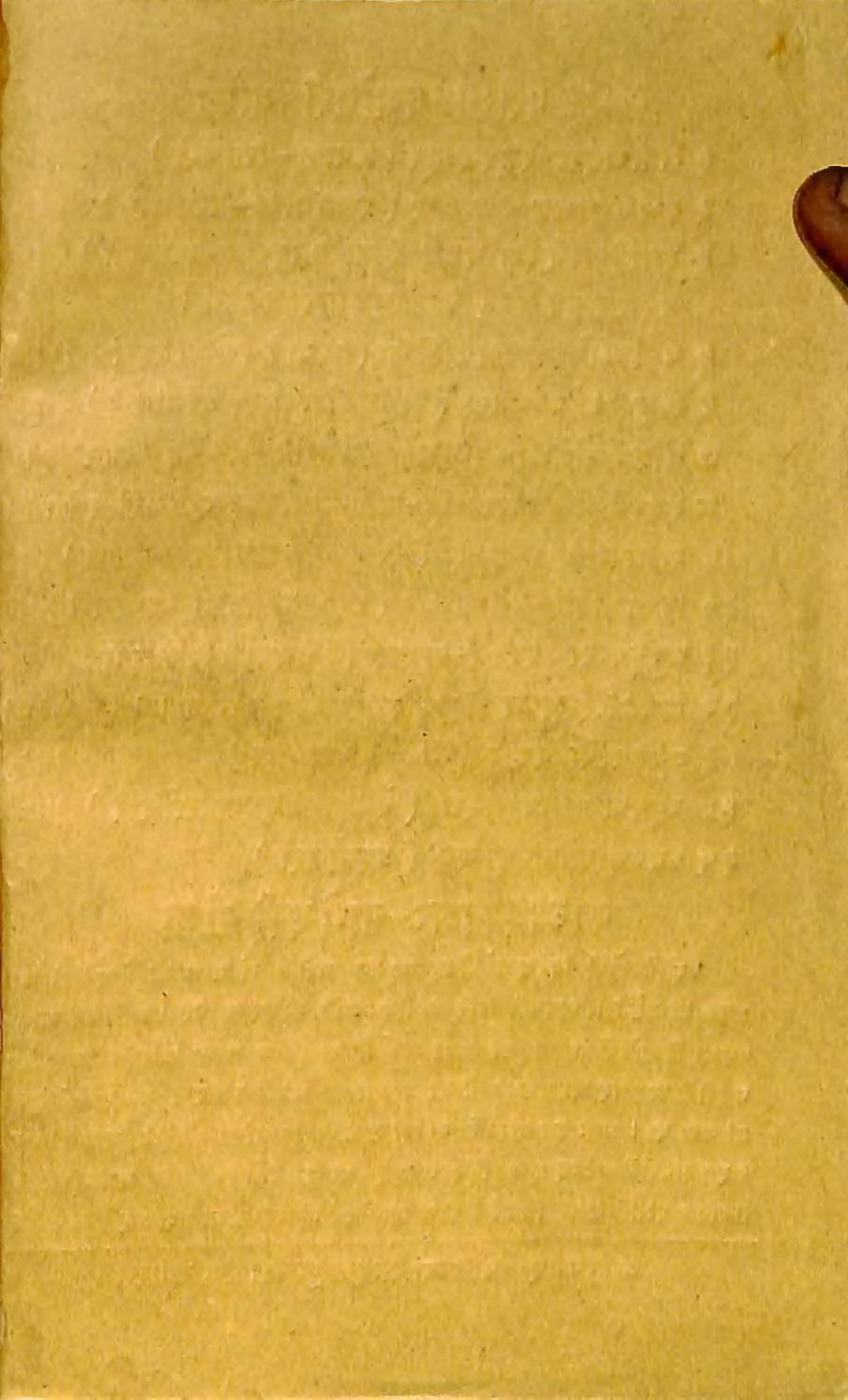
गुणानान्न परार्थत्वात्—गुणानां विशेषणानां परार्थत्वात् प्रधानान्वयपेक्षि-
त्वात् असम्बन्धः परस्परमनन्वयः स्थात् समत्वात् । गुणप्रधानभावेनैव पदार्थ-

नामन्वयो न तु गुणानां गुणैः सह, नापि प्रधानानां प्रधानैः सहान्वय इति तत्त्वम् । इत्युक्तनयेन 'यासां त्रिदशैभ' इत्यादिपद्य यच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां गुणत्वात् परस्परमन्वयाभावेन यैरित्यत्र विशेष्यस्य प्रतीतिनीतिः । यैरिति यदर्थस्य विशेष्यतय क्षपाचारिसम्बन्धो विवक्षितः । स च न घटते क्षपाचारिणाभिति भित्तिभक्त्यन्तं क्षपाचारिशब्दस्य ग्रहणात् । तेनाभवन्मतयोगत्वं स्पष्टमेव । क्षपाचारिभिरिति पाठे त्वन्वयः सुसिद्धो भवति ।

इति पराशरवंशावत्तंसपण्डितश्रीमद्भोलेकरामात्मजपण्डितश्रीब्रह्मानन्दतनुजनुषा
सुरजीगर्भसमुद्भवश्रीपण्डितदेवदत्तशाक्षिणा निर्मितं
काव्यप्रकाशरहस्यसमाप्तम् ।

प्राप्तिस्थानम्

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय,
पो० बा० नं० ८, बनारस-१

→॥ परीक्षा-प्रश्नोत्तरी-माला ॥←

- १ तर्कभाषा-रहस्यम् (तर्कभाषा-प्रश्नोत्तरी) ॥१॥
- २ रसगङ्गाधर-रहस्यम् (रसगंगाधर-प्रश्नोत्तरी) ॥३॥
- ३ साहित्यदर्पणादर्शः (साहित्यदर्पण-प्रश्नोत्तरी) ॥३॥
- ४ परमलघुकला (परमलघुमञ्जूषा प्रश्नोत्तरी) ॥१॥
- ५ परिभाषेन्दुप्रश्नपाञ्जिका (परिभाषेन्दुशेखरप्रश्नोत्तरी) ॥१॥
- ६ लघुशब्देन्दुकला (लघुशब्देन्दुशेखर प्रश्नोत्तरी) ॥१॥
- ७ प्रौढमनोरमा-शब्दरत्नप्रश्नोत्तरावली १-३ खण्ड ॥१॥
- ८ स्वरवैदिकप्रश्नोत्तरी-पाणिनीयशिक्षाप्रश्नोत्तरी सहित ॥१॥
- ९ महाभाष्यप्रकाशः (नवाहिक-महाभाष्यप्रश्नोत्तरी) ॥३॥
- १० मुक्तावलीतत्त्वालोकः (का० मुक्तावली प्रश्नोत्तरी) ॥१॥
- ११ व्युत्पत्तिप्रदर्शनं-गृहाशुद्धिप्रदर्शनसहितम् ॥१॥
- १२ मध्यसिद्धान्तकौमुदीरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) ॥२॥
- १३ व्युत्पत्तिवादतरणिः (प्रश्नोत्तरी) ॥३॥
- १४ भूषणसारप्रकाशः (वैयाकरणभूषणप्रश्नोत्तरी) ॥३॥
- १५ ध्वन्यालोकरहस्यम् (प्रश्नोत्तरी) ॥१॥

काव्यप्रकाशः-नागेश्वरी टीका

परीक्षोपयोगी 'नागेश्वरी' टीका का इस नवीन संस्करण को देखते ही आप प्रसन्न हो उठेंगे। 'वामनी' आदि प्राचीन अति सुविस्तृत टीकाओंके उल्लङ्घन में पहकर विशयियोंका अमूल्य समय व्यर्थ में नष्ट हो जाता था और नवीन शिक्षापद्धतिके अनुसार अल्प समय में काव्यप्रकाशका अध्ययन करना उनके लिये दुर्लभ हो गया था। अतः इस टीकामें वामनी टीकाके दुर्लभांशों को भी भाषाकी तरह सरल शब्दोंमें अभिव्यक्त कर दिया गया है। ग्रन्थाशयको त्वरित् समझकर परीक्षामें समागत प्रश्नोंके उत्तर लिखनेके लिये छात्रोपयोगी यह टीका सर्वोपरि है ॥६॥